

L'ARQUEOLOGIA DEL PAISATGE DE LA CATALUNYA MEDIEVAL

JORDI BOLÒS
Universitat de Lleida

Lliurat el 9 de juliol de 2013. Acceptat el 29 d'octubre de 2013

RESUM

Aquest article presenta les característiques dels estudis d'arqueologia del paisatge a l'edat mitjana a Catalunya amb relació a allò que es fa a la resta d'Europa. Se'n mencionen els trets característics i també els principals elements del paisatge que poden ésser estudiats. Hom assenyala la importància de fer estudis sobre la història del paisatge per conèixer més bé la societat medieval i també per poder gestionar més bé el país en el futur valorant el paisatge com a testimoni de la nostra història i, per tant, com a part del patrimoni col·lectiu. A l'hora d'estudiar el passat es crida l'atenció sobre la importància de conèixer els canvis esdevinguts en les etapes de transició, especialment la «medieval», la islàmica, la carolíngia o la que s'inicià vers l'any 1000. Al final es descriuen diverses possibles línies de recerca, que són acompanyades per vuit exemples de casos concrets, cadascun dels quals acompanyat d'un mapa.

PARAULES CLAU

Arqueologia del paisatge, edat mitjana, transicions, poblament, camins, camps, cartografia.

Landscape archaeology in Medieval Catalonia

ABSTRACT

This paper defines the main characteristics of studies on landscape archaeology in Medieval Catalonia, compared to those of the rest of Europe. The

JORDI BOLÒS

paper focuses on its distinguishing features as well as those main landscape traits worth analysing. It also emphasizes the importance of doing research on landscape history as a means not only to delve into medieval society but also manage the country better in the future, after due appreciation of landscape as a silent witness of our history and, therefore, as part of our collective heritage. When studying the past, researchers draw special attention to the importance of gaining knowledge from transitional periods, especially “medieval”, Islamic and Carolingian, even from around the year 1000. The paper concludes with possible lines of research for the future, through eight examples of specific cases, accompanied each of them with a map.

KEYWORDS

Landscape archaeology, Middle Ages, transitions, settlement, roads, fields, cartography

PRESENTACIÓ

Abans de començar a parlar de les aportacions que s'han fet o que es poden fer des del camp de l'arqueologia del paisatge al coneixement de la història de Catalunya o del conjunt dels Països Catalans, convé concretar el significat d'algunes paraules. La primera paraula que planteja problemes és el mot *paisatge*. De fet, en la cultura occidental aquesta paraula té dos significats, i els historiadors, els geògrafs o els historiadors de l'art de vegades es decanten cap a un o bé cap a l'altre d'aquests significats. D'una banda, el paisatge pot ésser un territori on hi ha un conjunt d'objectes, la majoria dels quals han estat creats o transformats pels homes al llarg dels segles. És una visió objectiva de l'espai. De l'altra, el paisatge també pot ésser només allò que és vist per la gent, la forma com les persones veuen el territori. Aquesta perspectiva, plenament acceptada per alguns geògrafs i historiadors de l'art, pot arribar a afirmar que sense persones no hi hauria paisatge.¹ Nosaltres, com a historiadors, ens decanem per la primera accepció. Entenem, per tant, que el paisatge és allò que es veu entorn nostre (i fins i tot allò que no es veu, com ara els límits). Ens interessa com a

1. COSGROVE (2006), p. 50.

realitat actual, però que té un component històric i que és com és perquè ha estat transformat per les generacions que hi han viscut en el passat. Per això creiem que el component social hi és molt important. Gairebé tot és com és perquè al llarg dels segles hi ha hagut unes persones que ho han transformat, i aquests homes i dones vivien en una societat amb uns trets específics i restaven en gran part lligats per unes realitats econòmiques i culturals determinades. Algun exemple. Una centuriació és una realitat econòmica, però per damunt d'això és una realitat social, una demostració de poder i una forma d'organitzar socialment l'espai. Una església és un component del paisatge en principi lligat a la creença, però que també tingué una forta repercussió en l'organització del territori i de vegades, fins i tot, en el control d'aquest territori. Una sèquia és molt més que un curs d'aigua, atès que en totes les èpoques podem considerar que fou el reflex de la societat que la va crear. Per tant, hem de concloure que el paisatge és format per un conjunt d'elements objectius, però també hem de valorar que quan es va crear o es transformà hi pogueren pesar molt les ideologies de la població de l'època, el seu desig de poder i la seva mentalitat.

Resumint, el paisatge és per a nosaltres allò que des d'un lloc obert veiem al nostre entorn. Són uns pobles, uns masos, uns camps, uns camins, unes indústries, uns boscos, unes pastures, i fins i tot podem considerar, com acabem de dir, que també formen part del paisatge històric uns límits o uns topònims que són «invisibles» sobre el terreny. Cal pensar que és format per un conjunt d'elements que estan estretament relacionats els uns amb els altres. Aquests elements del paisatge s'han creat i transformat al llarg dels segles. Com a realitat alterada permanentment per l'home deuen molt a la demografia, l'economia, les relacions socials, les formes de poder o la ideologia de cadascuna de les etapes del nostre passat.

Un segon aspecte que cal mencionar, ni que sigui breument, fa referència al nom *arqueologia del paisatge*.² En molts països s'utilitzen les paraules *arqueologia del paisatge* o *història del paisatge* per anomenar aquesta disciplina; així, per exemple, a Anglaterra, a Itàlia, a Catalunya, etc.³ Darrerament, però, també

2. En el llibre editat l'any 2004 ja hi vam posar el subtítol *L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*: BOLÒS (2004).

3. ASTON (1985); PATITUCCI UGGERI (2007). També ha estat usat, per exemple, a Andalusia: MALPICA (2009).

JORDI BOLÒS

hem vist usades altres expressions per descriure unes recerques molt semblants, com els noms *arqueogeografia* o *arqueologia agrària*.⁴

Els estudis sobre el paisatge històric normalment persegueixen conèixer un territori ampli i solen ésser fets en la llarga durada, la *longue durée*. Es poden fer estudis sobre el paisatge que hi hagué en una contrada des de la prehistòria fins a l'actualitat.⁵ A continuació, d'acord amb el títol d'aquest treball, centraré sobretot l'atenció en els segles medievals. Cal però concretar dues coses. En primer lloc, una qüestió metodològica. És impossible estudiar el paisatge de qualsevol període si no coneixem l'abans i el després de l'època que volem conèixer. Per entendre el segle VIII cal conèixer el segle IV i alhora, per entendre el paisatge medieval, també cal saber com ha estat i com és el paisatge modern i el contemporani. En segon lloc, un aspecte més terminològic –però no insignificant– és que defensem que, d'acord amb la tradició universitària europea, l'edat mitjana començà quan es va acabar el món romà, i va perdurar fins cap a l'any 1500. Aquest període d'uns mil anys usualment ha estat dividit en una alta edat mitjana (*Haut Moyen Âge* o *Early Middle Ages*, segles VI-XI) i una baixa edat mitjana (segles XI-XV); o, si voleu, l'època baixmedieval es pot fragmentar en una edat mitjana central (anys 1000-1350) i una edat mitjana tardana (anys 1350-1500). Aquesta divisió, en principi, respon a unes realitats socials, econòmiques i culturals definides. Malgrat que, com gairebé totes les coses, aquesta parcel·lació del temps pretèrit sigui discutible, creiem que, atès que és acceptada per bona part de la historiografia europea actual, no és pas convenient de canviar-la en els estudis fets a Catalunya. Per aquest motiu, en les properes pàgines, quan parli d'alta edat mitjana faré referència al mig mil·lenni que s'estén entre el segle VI i l'any 1000.

Parlar del paisatge històric ens ha de conduir a pensar en dues coses més. Una és el pes que ha de tenir la cartografia a l'hora d'estudiar l'organització del territori en el passat. Una altra és la importància de la interdisciplinarietat. Pel que fa al primer aspecte, podem afirmar que, al llarg dels darrers trenta anys, ha estat molt notable el canvi que hi ha hagut en la valoració de l'ús de mapes en

4. CHOUQUER (2008); KIRCHNER (2010). Com a aproximació a les diferents escoles que a Europa estudien el paisatge pretèrit, és interessant un llibre aparegut recentment i editat per Gérard Chouquer i Magali Watteaux: CHOUQUER i WATTEAUX (2013).

5. BEAUMONT JAMES i GERRARD (2007); HODGES (2006). Podríem fer esment de molts altres exemples.

els estudis històrics. Fins als anys setanta del segle xx, la major part dels treballs historiogràfics fets a Catalunya no s'acompanyaven de cap mena de mapa i així, per exemple, era impossible de trobar un mapa mínimament correcte i precís on es dibuixessin els límits dels comtats carolingis de Besalú, de Berga o d'Urgell.⁶ Aquest fou precisament el motiu que ens va portar, a Víctor Hurtado i a qui signa aquestes pàgines, a tirar endavant una sèrie d'*Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, dels quals, fa molt poc, se n'ha publicat el volum vuitè, dedicat als comtats de Pallars i Ribagorça.⁷ Com veurem, en els diversos exemples o casos que incloem en la part final d'aquestes pàgines, els mapes i els plànols són una eina fonamental quan fem estudis sobre el paisatge pretèrit.⁸

Els arqueòlegs del paisatge anglesos han assenyalat sovint l'interès de poder «llegir» el paisatge, de poder-lo desxifrar. Per entendre el paisatge pot ésser important arribar a comprendre la història de cadascun dels seus components. Personalment, em vaig adonar de la necessitat d'estudiar cada element del paisatge ja fa uns anys. Com he comentat altres vegades, vaig veure en una reedició de l'any 1982 (l'original és del 1967) del llibre *Fieldwork in Local History*,⁹ la representació d'un paisatge «desxifrat», un paisatge que era llegit com un document o, si voleu, interpretat com s'interpreten els estrats d'una excavació arqueològica: es definien, damunt d'una fotografia actual, un poble del segle ix, un camí prehistòric, un prat medieval, una tanca vegetal del segle xiii i unes pastures també medievals. Contemplar aquesta fotografia em va portar, fa gairebé trenta anys, a adonar-me que era possible «llegir» el paisatge i que el que hom feia a Anglaterra també es podia fer a Catalunya. Amb tot, aleshores hi havia pocs fonaments metodològics per poder afirmar res d'una manera segura i, per tant, hi havia molta feina per fer. En els anys i els decennis següents es van

6. BOLÒS (2001).

7. BOLÒS i HURTADO (2012).

8. Gairebé tots els llibres o articles sobre la història del paisatge inclouen un bon nombre de mapes. Volem però destacar una obra excepcional apareguda fa molt poc: un atlas molt detallat sobre els paisatges medievals i moderns de la regió anglesa de Northamptonshire. Com s'assenyala en la introducció aquesta obra, és el resultat «of fieldwork and documentary research undertaken since the mid-1960s to map the landscape of the whole of Northamptonshire prior to enclosure by parliamentary act. The methodology of integration and analysis of the data in digital form, using a Geographical Information System (GIS), was developed by the authors in the 1990s [...]». PARTIDA, HALL i FOARD (2013), p. 1. En els mapes molt precisos, fets a escala 1:25.000, s'hi representa el paisatge que hi havia vers l'any 1300 i l'any 1770.

9. HOSKINS (1982; 1.ª ed. 1967).

esdevenir grans progressos en el coneixement dels pobles i dels espais hidràulics; després s'estudiaren les vies i, finalment, s'ha avançant força en la qüestió del coneixement de les formes dels camps. Alhora, s'han fet avenços notables en la interpretació d'altres elements del paisatge que són «invisibles» damunt del terreny, com els límits i els topònims. Sobretot en el darrer decenni del segle xx i en el primer del segle XXI, molts historiadors, arqueòlegs i geògrafs del nostre país i de fora han fet aportacions fonamentals sobre tots aquests temes d'estudi. En parlarem d'una manera més detallada en un altre apartat. Convé, però, subratllar ja des d'ara la importància que ha tingut, en tots aquests treballs, el fet que hi hagi hagut unes relacions estretes entre els historiadors del paisatge catalans i els de la resta d'Europa.

Tornant als records personals, quan em començava a interessar per l'estudi del paisatge històric van tenir una gran importància alguns llibres, bàsicament de les escoles anglesa i francesa. D'una manera especial vull assenyalar una altra obra. És un llibre de Gérard Chouquer anomenat *Histoire d'un paysage de l'époque gauloise à nos jours*, editat l'any 1993.¹⁰ He de confessar que me'l vaig comprar per l'apartat dedicat als paisatges medievals, però a l'acte vaig veure la importància que tenien, a l'hora d'estudiar els paisatges, les recerques fetes en la llarga durada. El gran interès que tenia, per tal de poder entendre el paisatge medieval, saber com era un territori en època romana. Aquest va ésser el motiu pel qual, quan l'any 1999 em van proposar d'estudiar el territori d'Agramunt (Urgell), vaig decidir cercar l'origen de molts components del paisatge medieval de la vall del Sió en les centuriacions d'època romana.¹¹

Per tot això, crec que té força interès, des del punt de vista didàctic, veure el paisatge actual com un palimpsest, malgrat les crítiques que de vegades s'han fet a aquesta idea.¹² El paisatge es pot entendre com una successió de capes. Els elements del paisatge creats en una època poden ésser encara ben visibles en la següent, alhora que se'n creen de nous, en funció de les necessitats de la societat de cada moment històric, i també en desapareixen d'altres (que són superflus o, sobretot, que destorben). El més important és adonar-nos que, com hem dit, per comprendre per exemple el paisatge de l'alta edat mitjana cal conèixer

10. CHOUQUER (1993).

11. BOLÒS (2002a).

12. Aquesta idea fou exposada per primera vegada a Anglaterra, l'any 1953: CRAWFORD (1953).

el paisatge de l'època romana o que per endinsar-nos en el coneixement del paisatge modern cal arrencar dels estudis sobre el paisatge medieval. Això darrer és ben evident en el llibre de Ian White i Kathleen White sobre el paisatge d'Escòcia entre l'any 1500 i el 1800, una de les poques aportacions sintètiques al coneixement del paisatge d'època moderna d'un país europeu.¹³

Si agafem com a punt de referència l'edat mitjana, la necessitat d'estudiar el paisatge en la llarga durada ens duu, com acabem d'assenyalar, cap al món romà i també cap als segles moderns i contemporanis. Una recerca feta fa molt poc temps, conjuntament amb Jacinto Bonales, que ha portat a la realització d'un *Atlas històric de Menàrguens. El paisatge històric d'un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*, ens ha permès dibuixar una sèrie de mapes molt precisos de l'època romana i medieval i, sobretot, de les edats moderna i contemporània d'aquest terme municipal situat a mig camí entre Lleida i Balaguer.¹⁴ Gràcies a la metodologia emprada i al fet de disposar de molts documents, s'han pogut fer uns mapes detallats de la toponímia, de l'evolució del nucli de població de Menàrguens, de l'agricultura, de la ramaderia i de la xarxa de camins de cadascuna de les etapes del nostre passat, fins arribar a cartografiar els canvis brutals esdevinguts al parcel·lari vers l'any 2000, arran de la construcció del canal d'Algerri-Balaguer i arran de la concentració parcel·lària que hi hagué a tot el sector de secà del terme. Malgrat la dificultat que això pot comportar, per estudiar el paisatge històric medieval d'un indret és molt important conèixer el paisatge que hi ha hagut en aquest lloc al llarg dels darrers dos mil anys.

Abans de cloure aquest apartat, m'agradaria subratllar la importància que, en els estudis del paisatge històric, ha de tenir l'anàlisi dels canvis que s'esdevingueren en les etapes de transició. Foren èpoques en què hi hagué grans transformacions i alhora grans continuïtats. A més, i això és molt important, tot i la transcendència de les transformacions, van ésser etapes en les quals els canvis es produïren lentament i fins i tot, de vegades, calgué esperar uns segles per veure les transformacions més importants, que no van arribar pas en un primer moment. A continuació en parlaré d'una manera més extensa.

13. «In this book we have traced elements of continuity and change in Scotland's landscape from late-medieval rural settlements and field systems [...]». WHYTE i WHYTE (1991), p. 234.

14. BOLÒS i BONALES (en premsa).

LA IMPORTÀNCIA DE LES TRANSICIONS

Podríem començar parlant d'una de les primeres grans transicions de la història: la romanització. Amb l'arribada dels romans, a tot arreu el paisatge va canviar profundament, alhora que canviaven moltes realitats polítiques, socials, econòmiques o lingüístiques. Els testimonis que hi ha fossilitzats al paisatge actual d'elements creats arran d'aquests canvis encara són evidents a la majoria de les comarques catalanes.¹⁵ Això no obstant, si volem entendre l'origen del paisatge actual potser encara caldria anar més endarrere. Hi degué haver grans transformacions del paisatge en etapes preromanes, quan es crearen per exemple camins i camps, que segurament també han deixat algunes restes visibles al paisatge actual, que encara no sabem «llegir» damunt del terreny o en els mapes i els ortofotomapes actuals. De fet, a Anglaterra i a França ja han estat estudiades algunes traces de marges de terres conreades i de camins de períodes anteriors als segles de domini romà.¹⁶

Com a medievalistes –i aquestes pàgines estan dedicades a l'edat mitjana– ens interessa en primer lloc el que podríem anomenar la transició medieval, els segles en què es passà d'una cultura, unes institucions, una economia i un paisatge que cal considerar com a romans a unes altres realitats que ja hem de considerar que són medievals. D'acord amb els estudis fets a Catalunya i a la resta de l'Europa occidental, sembla que aquest procés començà els segles iv i v i es va cloure cap a l'any 600. Al llarg d'aquesta vintena de decennis, es passà d'un territori cobert de *villae* romanes a un país ple de vilars medievals.¹⁷ I alguns d'aquests vilars, situats dins d'uns territoris o *fundi* sovint també de tradició antiga, poden ésser els precedents directes dels pobles moderns i contemporanis. A més, durant aquesta primera etapa de transició de l'edat mitjana fou quan es posaren els fonaments de la xarxa d'esglésies, quan es consolidà la xarxa de camins i quan s'organitzaren o es refermaren les formes dels camps que hi havia entorn dels nous nuclis de població.

L'alta edat mitjana és un període molt important en la història europea i també catalana. Tot i això, a causa d'haver-se conservat pocs documents escrits

15. ARIÑO, GURT i PALET (2004).

16. OOSTHUIZEN (2013), p. 56-61; RIPPON (2004), p. 31-34; FAVORY (2012), p. 111-130; GEORGES-LEROY *et al.* (2012), p. 157-180.

17. FRANCHOVICH i HODGES (2003); LÓPEZ QUIROGA (2009).

d'aquests segles VI-X, sovint s'ha considerat que els segles altmedievals foren uns anys «foscos»; encara avui, en la historiografia europea, moltes vegades es fa ús de l'expressió *dark ages*. Amb tot, els estudis fets aquests darrers anys no sols afirmen que foren uns segles en què hi havia molta més gent del que s'havia suposat fins fa poc temps, sinó que fou una època en què es feren algunes coses molt importants, que tingueren una gran repercussió en els segles que vingueren a continuació. Ja n'hem esmentat algunes: es constituí la xarxa de poblacions i de termes pobletans, d'esglésies, de camins, i es va endegar o consolidar la parcel·lació de molts camps, i també es crearen moltes sèquies i molts dels límits i els topònims que han arribat fins ara. Potser alguns d'aquests grans canvis són dels segles VIII-X, però, en la majoria dels casos, les primeres etapes d'aquest gran procés de «medievalització» –ben segur que les més transcendents– començaren en els segles VI-VIII. I, si volem trobar un aspecte característic del paisatge del període altmedieval, aquest és el poblament polinuclear. Un element distintiu dels segles VI-X fou la dispersió i la mobilitat dels vilars, dels espais d'enterrament i dels espais d'emmagatzematge (sitges), els quals, malgrat tot, no solien ultrapassar els límits d'uns territoris sovint establerts des del principi d'aquesta primera etapa de la història medieval.¹⁸

De vegades tendim a posar dates molt concretes als grans canvis històrics i pensem poc en la importància dels períodes llargs, de les transicions més o menys prolongades. Quan parlem del domini islàmic correm a fer esment de l'any 711 o, si pensem en Catalunya, de cap a l'any 714, data en què arribaren al nostre país els exèrcits musulmans. Tanmateix, si ens interessem pel poblament o pel paisatge i pels efectes que tingué la conquesta àrab i berber, és molt més adequat parlar d'un període molt més extens. D'acord amb els estudis fets fins ara, durant molts decennis, per no dir segles, les coses no canviaren pas gaire.¹⁹ Fou en el segle X, uns dos-cents anys més tard, quan es notaren canvis importants en la llengua dels pobladors o en la religió de la gran majoria dels habitants, i segurament també en el paisatge. Cal pensar que durant molts anys hi hagué la coexistència de tradicions o d'influències diverses i que, per tant, les

18. Al nord de França, el 28,1% d'aquests hàbitats creats a l'alta edat mitjana van perdurar al llarg de dos segles, el 10,5% un segle, el 8,6% tres segles i només el 7,3% quatre segles. Cal tenir també present que gairebé la meitat es construïren sobre la xarxa de poblament romana. LÓPEZ QUIROGA (2009), p. 134.

19. BOONE (2009); VALÉRIAN (2011); SÉNAC (2006).

pervivències de tota mena hi tingueren un pes molt important. Així, el fet de parlar d'una llarga «transició islàmica» ens duu a pensar que quan es féu més evident la islamització de la societat, l'economia i la cultura fou precisament durant la centúria anterior al canvi de mil·lenni, fet que té una forta repercussió en la comprensió d'aquest període de la nostra història.²⁰ Les característiques de la població i de la cultura al territori de Barcelona l'any 801 –data de la conquesta carolíngia– no eren pas les mateixes que les que hauríem trobat al territori de Lleida l'any 900 i, sobretot, el 1000.

Podríem parlar també d'una transició carolíngia. Tanmateix, costa de valorar la transcendència real dels canvis que s'esdevingueren arran d'aquesta nova transformació social i cultural, esdevinguda després de la conquesta dels exèrcits francs dels anys 759-806. I és així malgrat que els segles IX i X són la primera etapa de la nostra història de la qual disposem d'una gran quantitat de documents escrits; com és prou sabut, la Catalunya Vella és dels territoris d'Europa on s'han conservat més pergamins d'abans de l'any 1000. El problema, pel que fa a aquesta època iniciada amb els regnats de Pipí el Breu i de Carlemany, és que creiem que molts dels components del paisatge que hi havia abans no van canviar gairebé gens. Potser hem de parlar de més pobles (qui sap si també d'alguns trasllats de població), de més esglésies i, sobretot, de més castells. La fortificació de la *marca* o frontera va afectar moltes zones meridionals de la Catalunya Vella. I quan parlem de *marca* no estem pas pensant en l'anomenada –sobretot «modernament»– Marca Hispànica, sinó en la *marca* dels comtats de Barcelona, Osona, Urgell, Pallars o Ribagorça, que, tal com trobem mencionat en els documents carolingis, era una franja àmplia que s'estenia des del Penedès fins a Roda d'Isàvena. En aquests segles IX i X, l'organització del territori a les valls pirinenques era força diferent de la que hi havia a les terres frontereres frag-

20. Com assenyala Boone, el procés d'islamització «occurred mainly in the first half of the tenth century, coinciding with the establishment of the Córdoba caliphate in 929, rather than with the initial Arab conquest in 711 two hundred years earlier». BOONE (2009), p. 154. Sònia Gutiérrez afirma que en la segona meitat del segle VIII «es posible que nos encontremos ante las primeras redes de asentamientos campesinos islamizados», que el segle IX, «sobre todo su segunda mitad, marca un proceso de homogeneización material que alcanza una difusión regional amplia» i que en el segle X, probablement en la segona meitat, «se reconocen nuevas formas de organización del espacio rural (los distritos castrales y las redes de alquerías) y urbano»; finalment, el pas del segle X a l'XI féu palesa l'existència d'una societat homogènia i profundament islamitzada. GUTIÉRREZ LLORET (2012), p. 205-207.

mentades en castells termenats (vegeu per exemple l'*Atlas del comtat d'Urgell*).²¹ Podem concloure que durant la transició carolíngia potser s'aprofundiren més les diferències entre el paisatge de la Catalunya Vella (que continuà sense gaire canvis), el de les terres de la «marca» i el de la Catalunya Nova, que encara havia de passar tres segles i mig més sota domini islàmic.

La tesi doctoral de Pierre Bonnassie sobre els canvis de l'any 1000 serví de revulsiu del medievalisme català, alhora que col·locava Catalunya en el centre dels debats de la historiografia medieval europea. I penso que algunes de les aportacions importants, pel que fa a la comprensió d'aquesta «mutació» de la fi del primer mil·lenni, foren fetes precisament des del camp de l'arqueologia del paisatge. Així, per exemple, l'estudi de l'aparició dels pobles castrals (l'encastellament o *incastellamento*) i, a Catalunya potser encara més, l'estudi del naixement dels pobles de sagrera.²² Les violències de l'any 1000 motivaren la creació de la institució de la pau i treva, i aquesta, indirectament, afavorí l'aparició d'uns pobles eclesials o de sagrera. La contraposició entre uns pobles de sagrera i uns pobles castrals, evident per exemple a la plana de Vic, fa palesa la importància política que tingué la creació i la consolidació d'aquests llocs habitats que eren «de l'Església» i que quedaven sota el «control» del bisbe.²³ Amb relació a aquest tema, fou una fita memorable la publicació de l'estudi de l'evolució de les sagreres catalanes, fet per P. Bonnassie a partir de documents escrits.²⁴ Crec que fou també una de les demostracions del lligam estret que hi ha entre els estudis del paisatge i la recerca sobre els canvis que s'esdevingueren en la societat medieval.

Els canvis de l'any 1000 només foren l'inici d'una edat plenament feudal. Hem d'interessar-nos per tant per tot allò que s'esdevingué en els segles següents. Si, per exemple, ens ho mirem des de la perspectiva dels estudiosos de la societat pagesa, allò que podríem anomenar transició feudal, que s'inicià vers l'any 1000, va suposar la difusió i la consolidació dels mals usos, procés que tingué com a colofó, en el segle XIII, la confirmació per part del monarca del dret de maltractar.²⁵ Si ens ho mirem com a historiadors del paisatge, hem de veure

21. BOLÒS i HURTADO (2006).

22. CATAFAU (1998).

23. BOLÒS (2013a).

24. BONNASSIE (1994).

25. En el fons, malgrat les diferències que certament hi ha, no és pas impossible fer compatible la visió de Pierre Bonnassie, que parla de la transcendència del trencament de l'any 1000, i la de Paul Freedman, que descriu el desenvolupament d'una llarga transició; FREEDMAN (1993).

aquests segles de l'edat mitjana central com els de la consolidació de la dispersió de l'hàbitat (en algunes comarques), de la creació de les viles mercat i de les vilanoves i de la construcció de les cases fortes, i com l'època en què hi hagué una clara política d'expansió i de colonització per part de les classes dirigents de la nova societat feudal, amb els grans canvis que això comportà en molts paisatges. Mentre els anglesos i els normands conquerien territoris d'Irlanda o del País de Gal·les, mentre la població germànica s'estenia per la Pomerània i la Bohèmia esclaves, mentre els francesos conquerien les terres occitanes, els nobles catalans ocupaven les terres islàmiques de Mallorca o del País Valencià.²⁶ En aquests dos darrers països, els nous paisatges en part són descrits en els llibres de repartiment. En tots els països conquerits i colonitzats, al País de Gal·les, a l'est d'Alemanya, a Occitània i al sud del País Valencià, les vilanoves es bastien com a símbols i puntals d'aquest procés de colonització. Així com parlàvem de la simbologia que hi havia darrere del paisatge centuriat romà, també podríem parlar de la simbologia de les vilanoves edificades arran d'un procés de conquesta.²⁷

I, si continuem centrant l'atenció en el paisatge de l'edat mitjana central, les transformacions esdevingudes després de l'any 1000 motivaren canvis notables en el poblament i en l'ús del territori. Aquesta transició feudal afectà la consolidació dels pobles i la difusió dels masos i també canvià la relació entre els homes i el medi, d'una manera especial en aquells espais que podríem considerar com a marginals (aiguamolls, marjals, terres de pastura, garrigues o terres forestals). És molt significativa la pressió creixent que feren els senyors laics i eclesiàstics sobre els estanys, els aiguamolls o els marjals de les terres del litoral.²⁸

26. BARTLETT (2003).

27. TORRÓ (1999). I potser no era la primera vegada que això s'esdevenia als Països Catalans. Fa temps vaig proposar que potser les vilanoves carolíngies s'han de relacionar amb la creació de nous hàbitats ocupats per una població bàsicament franca que, juntament amb els dirigents també francs (en primer lloc, els comtes), perseguien consolidar el control del territori conquerit. I possiblement el procés de la conquesta i la colonització islàmica, en el segle VIII, es va fonamentar en un sistema de control del territori ocupat semblant, basat en la creació de poblacions que restaven en mans de famílies dels clans importants i que eren situades en llocs estratègics (a part de la construcció de campaments militars o del fet que es teixissin lligams familiars que cerquen el control i l'assimilació cultural i religiosa de les poblacions nadiues, sobretot de les classes dirigents).

28. En aquest sentit, estem d'acord amb les idees expressades en un llibre sobre el paisatge al Northamptonshire anglès: «Many aspects of regional variations in the medieval landscape, that is, only really developed in the post-Conquest period [...]. Regional landscapes may have

I així arribem als darrers segles medievals. Les èpoques de crisi deixen poques traces en el paisatge. La crisi de la fi de l'edat mitjana i dels primers segles de l'edat moderna gairebé només ens han deixat el record de pobles abandonats, de masos rònecs o de barris urbans destruïts per les guerres o pels processos d'ocupació acomplerts pels vencedors (per exemple, arran de la conquesta i la colonització del nostre país que va emprendre el rei Felip V). A la fam i la pesta d'aquests segles de crisi s'hi afegí molt sovint la guerra.

ALGUNS ELEMENTS DEL PAISATGE QUE CAL ESTUDIAR

Si recuperem en part l'esquema del llibre *Els orígens medievals del paisatge català*, editat l'any 2004, podem apropar-nos a continuació a un conjunt de temes que tenen una importància fonamental a l'hora de conèixer el paisatge històric i a l'hora d'entendre els canvis que es produïren arran de les diverses etapes de transició que hem estudiat en l'apartat precedent. Cal dir abans de començar que sobre tots els temes que tractarem a continuació al llarg dels darrers anys hi ha treballat molta gent, la qual ha fet possible que avancessin els coneixements i alhora, molt sovint, que es diversifiquessin les metodologies que han permès d'assolir aquests coneixements.

Els pobles

L'estudi de la morfogènesi dels pobles ha estat un dels puntals de les recerques sobre el paisatge medieval al nostre país. Als pobles, els vilars o els masos que hi havia a l'edat mitjana hi vivien els homes que feren ús i que transformaren l'entorn, els camps, els camins, els boscs o les pastures. Si volem trobar l'origen, pel que fa a la metodologia, dels estudis fets a Catalunya, cal assenyalar la importància dels treballs de Ch. Higounet sobre les vilanoves o bastides occitanes, l'estudi de D. Baudreu sobre els pobles castrals i eclesials del Llenguadoc, la tesi d'Aymat Catafau sobre els pobles de sagrera o cellera del Rosselló i les aportacions capdavanteres de B. Cursente sobre els pobles oberts pirinencs de

had older roots, but they only fully emerged as population pressed hard on resources, as more challenging land was brought into cultivation and as the influence of the environment on the practice of farming grew commensurately». WILLIAMSON, LIDDIARD, PARTIDA (2013), p. 221.

la Gascunya.²⁹ Darrerament potser s'ha demostrat, en algun cas, les limitacions d'aquest mètode bàsicament regressiu d'estudiar els pobles i d'entendre'n la morfologia. Tanmateix, aquest sistema morfogenètic «occità» ens ha permès d'establir una metodologia clara a l'hora d'obtenir una classificació dels pobles, en què l'aspecte social hi té un paper fonamental. Gràcies a aquest conjunt de treballs sobre la morfogènesi dels llocs de poblament, s'ha superat l'etapa en què només es descrivien els pobles a partir de la forma que tenien, sense establir cap mena de relació amb la societat de l'època. I aquest sistema sols descriptiu tenia moltes limitacions: un poble circular tant podia ésser castral com eclesial, un poble carrer podia haver estat una vilanova o una vila mercat i un poble amb una estructura radial podia tenir, així mateix, un origen molt divers.³⁰ Per estudiar el paisatge cal conèixer quan s'esdevingueren els canvis i cal saber quina era la realitat social i cultural de cada època.

Actualment, gràcies als treballs fets aquests darrers anys, tenim la possibilitat d'entendre i de datar amb força precisió les diverses realitats pobletanes. Per exemple, un poble eclesial sabem que s'ha de relacionar amb el moviment de la pau i treva i amb l'anomenat «ensagrerament» del segle XI. El poble castral en principi cal relacionar-lo amb el castell que hi havia al bell mig o al capdamunt de l'espai edificat, encara que els darrers estudis hagin demostrat que alguns dels hàbitats encimbellats poden tenir uns precedents molt més antics, d'abans de l'any 1000.³¹ Els darrers decennis s'ha avançat molt, però alhora encara hi ha molta feina per fer. De vegades és difícil d'entendre la complexitat de moltes realitats, com ara alguns dels canvis que s'esdevingueren al llarg de la baixa edat mitjana (per exemple, la construcció de fortificacions a dins de les sagreres que trobem a l'Empordà, o la transformació de pobles oberts en *forces*, al Pallars Sobirà, a causa de les guerres de la fi de l'edat mitjana).³² S'hauran d'estudiar moltes comarques que encara no s'han estudiat d'una manera sistemàtica i caldrà contrastar allò que ha arribat fins ara amb allò que algun dia les excavacions arqueològiques ens diran que hi havia a l'edat mitjana entorn de les esglésies o de les fortificacions, tal com ja s'ha fet en algun indret.

29. HIGOUNET (1975); BAUDREU (1986); CATAFAU (1998); CURSENTE (1998).

30. El col·loqui que se celebrà a Montpeller l'any 1993 fou molt aclaridor en aquest aspecte. FABRE, BOURIN, CAILLE i DEBORD (1996).

31. FRANCOVICH i HODGES (2003).

32. BOLÒS (2009b); BOLÒS (2002c).

Un aspecte en què també s'haurà de treballar és el de la comprensió dels motius que provocaren que s'esborrés el record de certes realitats pretèrites. Evidentment, una de les causes més importants pogué ésser l'abandonament de la població que hi vivia, ni que fos d'una manera temporal. Ho veiem així en alguns pobles del Segrià profundament afectats per les guerres dels segles XV, XVII i XVIII. Com dèiem, per entendre l'edat mitjana cal conèixer no sols els segles VI-XV ans també els segles moderns, èpoques de guerres i de des poblaments, que en alguns indrets van afectar molt el paisatge d'alguns llocs fins aleshores habitats.

El poblament

Per entendre l'hàbitat cal estudiar els pobles, però també el poblament dispers (els masos) i el semidispers (els vilars o petits llogarets). Amb relació a l'hàbitat dispers vaig publicar, l'any 1995, un estudi sobre com evolucionà la distribució dels masos en una parròquia poc extensa de la comarca de la Garrotxa, al llarg de la baixa edat mitjana i de l'època moderna. S'hi descrivia l'ocupació d'un territori força boscós amb masos, bordes i masoveries i, després, els efectes de la crisi dels segles XIV-XVI. Es subratllava l'estret lligam que hi ha entre el paisatge i la societat. Ben cert, no va ésser l'únic estudi que es féu sobre aquest tema, ni tan sols fou el primer. A la plana de Vic s'havien fet o s'estaven fent nombrosos treballs sobre la creació dels masos a l'edat mitjana central, entre els quals podem esmentar d'una manera especial el d'Antoni Pladevall sobre el terme de Taradell, editat en forma de llibre aquell mateix any 1995. També vull recordar el de Mercè Aventín sobre Vilamajor, editat l'any 1990, o els estudis fets amb relació a les valls d'Hostoles i d'Aro i els publicats en els diplomataris dels monestirs de Santa Maria de Serrateix i de Sant Pere de la Portella (Berguedà).³³

Per entendre el poblament de la baixa edat mitjana cal estudiar els masos; tanmateix, per comprendre el poblament altmedieval cal valorar la importància dels vilars o petits nuclis de poblament formats pels habitatges d'unes quantes famílies. En el moment actual, amb relació a aquest aspecte crec que almenys hi ha dues aportacions fonamentals. D'una banda, els nombrosos treballs on s'estudien els vilars de la vall de Sant Joan de les Abadesses, l'any 913. En les recerques fetes sobre aquesta «vall» del Ripollès (per Badia i Margarit, D. Kremer, G.

33. BOLÒS (1995); PLADEVALL (1995); AVENTÍN (1990); BLANCO DE LA LAMA (2002); CANAL, FOCHS (1992-1993); BOLÒS (2006); BOLÒS (2009a).

Feliu o qui signa aquestes ratlles), els estudis del territori, les recerques onomàstiques i els treballs demogràfics s'han fos per mostrar-nos el poblament d'aquest territori com a model d'un tipus d'hàbitat altmedieval semidispers.³⁴ D'altra banda, la segona gran aportació a l'estudi dels vilars de l'alta edat mitjana són les excavacions arqueològiques. Els treballs fets aquests darrers anys en jaciments d'aquests segles VI-X a Catalunya, sobretot al Rosselló, al Vallès i a la Catalunya central, ens han ajudat a conèixer com eren aquests vilars de l'època visigoda i de l'època carolíngia. Han mostrat la forma dels habitatges, la importància dels espais d'emmagatzematge (sitges), la distribució de les necròpolis, etc. D'altra banda, ens n'han fet valorar la inestabilitat (encara que cal tenir present la distorsió que representa que els llocs excavats siguin precisament aquells que van abandonar-se).³⁵ Podem suposar que les restes d'alguns altres vilars, que ara han esdevingut «invisibles», són enterrades sota els fonaments de molts dels pobles actuals.³⁶

Canvis en el poblament

Enllaçant amb el que dèiem suara, els estudis sobre el poblament medieval persegueixen sobretot arribar a conèixer quins canvis es van produir al llarg dels segles i per quins motius hi hagué aquestes transformacions. Entendre els canvis és molt important si considerem que els estudis del paisatge històric han de servir per conèixer més bé la societat i si estem segurs que les transformacions del paisatge deuen molt al tipus de societat que hi havia. Podem recordar, com ja hem assenyalat, la importància que fa uns anys es va donar als processos d'encastellament, que es relacionaven amb els canvis de l'any 1000 i que, de vegades, van comportar trasllats de la població. En aquesta època hi hagué altres canvis igualment evidents. Una transformació fou l'*ensagrerament*, que també acabem de mencionar. Una altra, l'*emmasament* o proliferació de masos a l'edat mitjana central. Tampoc no podem oblidar el procés de construcció de vilanoves, que ja hem comentat més amunt. També hi hagué alteracions en la distribució dels llocs habitats, que cal relacionar amb la difusió de monestirs o canòniques o bé dels llocs on se celebraven els mercats setmanals.

34. BADIA (1958); BADIA (1961); KREMER (1974); FELIU (1989); BOLÒS i HURTADO (2001), p. 94.

35. KOTARBA (2007); ROIG (2009); GIBERT (2012).

36. Vegeu BOLÒS (en premsa).

I, com hem dit, si anem una mica més endarrere en el temps, en l'origen de l'edat mitjana hi hagué una transformació transcendental: l'aparició dels vilars, el típic hàbitat altmedieval. També, abans de l'any 1000, el procés d'islamització degué provocar algunes novetats en el poblament, com fou l'aparició d'algunes alqueries, potser de vegades edificades de bell nou amb relació als nous sistemes hidràulics que es crearen. Sempre trobem el lloc habitat situat immediatament al damunt de la sèquia. En conjunt, hem de relacionar la majoria d'aquests canvis amb alguna de les diferents etapes de transició que hem citat, que foren èpoques de profunds canvis en la societat, l'economia i el pensament.

Els centres de poder

En l'edat mitjana, la construcció d'un castell tenia una repercussió en el paisatge que anava molt més enllà de la fàbrica de l'edifici. En l'alta edat mitjana hauríem trobat nombrosos *castella* o *oppida*. Com ha estat estudiat, eren més el lloc de refugi d'una comunitat que no pas un lloc de control dels pagesos que vivien al seu entorn; s'esdevingué una realitat semblant en alguns dels castells islàmics. Cal relacionar aquests *oppida* altmedievals amb un territori ampli. També hem de tenir present la importància de les fortificacions que eren el centre d'un terme castral, les quals, en època carolíngia, s'estenien al llarg de la marca dels diferents comtats. Fa uns anys vaig fer un primer intent de delimitar un d'aquests termes, el de Miralles; actualment ja s'ha fet una reconstrucció força detallada de tota la frontera dels comtats catalans vers l'any 1000.³⁷ Tanmateix, encara no hi ha cap llibre com el de Trevor Rowley, que centra l'atenció en el paisatge de la marca del País de Gal·les.³⁸

Si avancem en el temps, per entendre els centres de poder cal estudiar la funció dels castells feudals dels segles XI-XII, de les cases fortes de la baixa edat mitjana i dels castells palau dels segles XIII-XV. Si volem estudiar qualsevol d'aquestes fortificacions com a component del paisatge, no només cal saber com s'adaptaren al lloc on foren edificats, ans també cal valorar com transformaren l'entorn del lloc on s'assentaven. Com sabem prou bé, el castell va ésser l'element generador dels anomenats pobles castrals. A més, la construcció d'un castell també va poder afectar altres elements del paisatge, com ara els camins,

37. BOLÒS (1987).

38. ROWLEY (2001).

JORDI BOLÒS

els conreus, els límits, etc. Certament, l'interès dels senyors dominicals o jurisdiccionals molts cops va modificar l'hàbitat (pobles o poblament dispers), la forma dels camps (per exemple, els domenges) o, fins i tot, el recorregut dels camins i també l'aprofitament dels cursos d'aigua (molins i sèquies) i de les terres forestals o de pastura. D'altra banda, a part dels castells, hi havia altres elements del paisatge que recordaven el poder del senyor, com per exemple les forques.

Els llocs de la creença

Les construccions lligades a les diferents creences ja tenien una gran importància en l'organització del territori en l'època prehistòrica i romana. En estudiar la xarxa d'esglésies medievals és fonamental tenir present aquests precedents, que de vegades foren decisius a l'hora de triar la ubicació d'algunes esglésies (per exemple, moltes de les dedicades a la Mare de Déu). Certament, no cal insistir gaire en la important repercussió que va tenir en l'organització del paisatge rural medieval la distribució de les esglésies o les parròquies i dels monestirs o les canòniques. D'una manera especial, quan parlem de la relació que hi havia entre el poble o espai habitat i la seva església, a l'acte som conscients de les solucions diverses que trobem als pobles de sagrera o als pobles oberts; en un cas el temple era situat al bell mig del nucli pobletà i en l'altre a fora i, de vegades, força lluny de l'espai habitat.³⁹ Encara, amb relació als llocs de creença, també caldria valorar la importància que tingueren les esglésies parroquials, els monestirs i els convents en l'organització del paisatge urbà. Per cloure aquest punt, cal assenyalar que, amb relació a aquest tema dels edificis religiosos, potser allò que ens interessa més és arribar a conèixer el moment en què es crearen les diverses esglésies rurals i, així, poder entendre la repercussió que tingueren en l'organització del poblament i del territori, d'una manera especial al llarg dels primers segles medievals.

Camps i conreus

S'ha avançat força al llarg dels darrers anys en l'estudi dels espais conreats. S'ha passat de veure els camps, des de l'aire, com un conjunt inabastable i incomprendible de línies força desordenades a veure els camps, mitjançant un or-

39. BOLÒS (2004), p. 169-202.

tofotomapa, com una realitat complexa però en molts casos ben comprensible. Per fer aquest pas endavant ha tingut una importància fonamental la capacitat de fer estudis en la llarga durada. La possibilitat d'entendre com va evolucionar el paisatge romà al llarg de l'alta edat mitjana ha estat molt important. A això s'hi ha sumat l'interès d'estudiar alguns elements del paisatge, com ara les feixes (terrasses o bancals), l'interès pels espais irrigats o la possibilitat d'entendre algunes realitats del paisatge, com les formes concèntriques que trobem en terres de rompuda o de colonització.⁴⁰ En aquests estudis sobre els terrenys conreats han tingut un paper capdavanter els treballs de J. M. Palet, els de M. Barceló i H. Kichner (sobretot amb relació a les illes Balears) i els d'E. Guinot, F. Esquilache i J. Torró (amb relació al País Valencià), i alguns estudis fets arran de la realització del projecte PaHisCat, l'any 2010 i els anys següents.⁴¹ Pel que fa als territoris islàmics, podem destacar d'una manera especial l'esforç que s'està fent per tal de reconstruir els espais hidràulics andalusins que hi havia, abans de la conquesta de Jaume I, dins els terrenys de l'actual horta valenciana, a partir sobretot de l'anàlisi de les formes de les sèquies (forma arborescent) i de les mides de les diverses parcel·les de terra. D'una manera semblant, és molt remarcable el treball que s'ha fet en la reconstrucció dels espais conreats d'una alqueria de secà al País Valencià, molt propera a una via de bestiar o assegador.⁴² És un camp obert, amb molta feina per fer, on s'utilitzen com a fonts els documents escrits, la toponímia i també les restes conservades al paisatge actual. El paisatge que ens envolta esdevé un document històric i passa a formar part del nostre patrimoni col·lectiu.

Boscós i pastures

No fa gaires anys encara vèiem els boscós i les pastures com uns espais que sabíem que havien estat transformats i utilitzats pels homes, però que difícilment podrien ésser estudiats d'una manera detallada. Pensàvem que seria molt difícil assenyalar l'abast i la cronologia dels canvis que ben segur que s'hi havien

40. BOLÒS (2005).

41. PALET (1997); BARCELÓ, KIRCHNER i NAVARRO (1996); GUINOT i ENQUILACHE (2012); BOLÒS (2010a).

42. Amb relació a aquest tema cal destacar les tres ponències presentades per E. Guinot sobre els espais irrigats a Riba-roja, per J. Torró sobre la *qarya* de secà d'Aialt (Castell de Castells) i per F. Esquilache sobre la sèquia amaziga de Favara a l'*International Medieval Meeting* celebrat el juny de 2013 a Lleida, en curs de publicació.

esdevingut al llarg dels segles medievals, tal com reflectien alguns rars documents escrits.⁴³ Ara, gràcies d'una banda als estudis pensats en la llarga durada i sobretot gràcies a alguns notables treballs multidisciplinaris, s'ha aconseguit avançar molt en els nostres coneixements sobre aquests espais molt importants per a l'economia de les comunitats medievals i alhora molt més transformats del que hom podia pensar de bell antuvi. Tots tenim al cap les recerques fetes per C. Rendu a la muntanya d'Enveig o els notables treballs fets a l'Alt Urgell, Andorra i el Pallars per Josep M. Palet, Santiago Riera, Itxaso Euba i Ana Ejarque o bé per Agustí Esteban i Albert Pèlachs i els seus col·laboradors.⁴⁴

Darrerament s'han editat a Europa nombroses publicacions sobre els paisatges marginals.⁴⁵ Aquestes terres marginals podien ésser zones de muntanya (com les que trobem a la Cerdanya, a Andorra o al Pallars Sobirà), terres forestals (com el bosc de Virós estudiat per A. Pèlachs), terres de secà de les planes interiors on predominava la pastura (com el Sas que hi ha al nord de Lleida)⁴⁶ o bé espais mig enaiguats, com ara els estanys del Rosselló, els aiguamolls de l'Empordà o les marjals valencianes. Fins i tot podríem incloure entre aquestes zones marginals les terres frontereres. Així, la frontera o marca de la Catalunya Vella amb les terres musulmanes, la frontera amb el regne de França (recordeu Ropidera, al Conflent) o, fins i tot, la «frontera» amb la mar, plena de perills de corsaris i pirates i amb una economia en què la pesca hi tenia un pes important.⁴⁷

Mines i indústries

A Anglaterra, fins i tot s'ha editat un llibre sobre el paisatge miner de la vall de Tamar en l'època medieval.⁴⁸ A Catalunya l'explotació de les menes de ferro, estudiada per M. Sancho i per V. Izard, hi tingué una gran importància i va afectar el paisatge de moltes valls pirinenques, des del Pallars fins al massís

43. RENDU (1987).

44. RENDU (2003); EUBA (2009); EJARQUE (2009); ESTEBAN (2003); PÈLACHS, SORIANO, MOLINA i CUNILL (2008). Pel que fa a aquest tema, vegeu també els estudi publicats per J. M. Palet, S. Riera i A. Pèlachs en aquest mateix volum.

45. KLÁPŠTĚ i SOMMER (2009); WHYTE i WINCHESTER (2004); ABBÉ (2006); CATAFAU (2005); BARRAQUÉ i SÉNAC (2009); SABATÉ i BRUFAL (2011); UTRILLA i NAVARRO (2010).

46. ERITJA (1996).

47. MUNTANER (2013).

48. RIPPON, CLAUGHTON i SMART (2009).

del Canigó, en diferents moments de l'edat mitjana.⁴⁹ L'esforç per obtenir minerals fou molt gran. Ha estat molt sorprenent saber l'abast que tenia en època visigoda l'explotació, per exemple, del plom als Pirineus.⁵⁰ Aquesta notícia és notable per ella mateixa, però també per la repercussió que té a l'hora de valorar la realitat d'una època que erròniament ha estat considerada com a fosca i pobre, demogràficament i econòmica; no era pas així.

Cal recordar, així mateix, que la necessitat d'obtenir i de poder distribuir la sal va portar a la creació de mines (a Cardona) i de salins o salines, al costat de fonts (a Gerri) i a tocar de la mar.⁵¹ A més, cal tenir-ho present, va motivar la creació de llocs centrals, de centres de poder laic o eclesiàstic, i àdhuc la construcció o la consolidació de xarxes de camins. Des de l'alta edat mitjana, la sal va canviar el paisatge.

Pel que fa a les indústries, cal recordar la importància que tingueren els molins fariners en totes les comarques catalanes al llarg de l'edat mitjana, des de la poc coneguda època goda fins a la fi dels segles medievals, i tant a les terres pirinenques com a les valls de la Catalunya central o a les planes de la Catalunya Nova. Cal assenyalar també l'interès de poder diferenciar els molins «todellers» (o de canal), els «cupers» (amb un cup, tina o pou) i els de roda vertical (potser anomenats «rodors», que hauríem trobat sobretot en territoris amb una determinada topografia i amb un notable cabal dels rius i de les sèquies o recs).⁵² Cal recordar, així doncs, l'estreta relació que hi havia entre el molí i la societat: des de la societat romana fins a la feudal, tot passant per l'altmedieval i la islàmica. I, certament, també cal tenir present la importància de les fargues, dels molins drapers, de les pedreres (per exemple, de les «molerres» on es feien les moles), dels forns de calç o de vidre, etc.

Els espais pobletans i els límits

Podem considerar que els termes que depenien dels llocs de poblament eren en primer lloc el reflex d'una realitat econòmica; sovint els termes reflec-

49. SANCHO (1999); IZARD (1994).

50. ESTEBAN (2003).

51. GIRONELLA (2010). També s'han fet estudis sobre l'explotació de la sal al delta de l'Ebre.

52. BOLÒS (2002b); GIRONELLA (2013) inclou un notable conjunt de mapes sobre les característiques dels molins al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí.

tien també una realitat fiscal, senyorial o eclesial. Les recerques que s'han dut a terme aquests darrers anys, per exemple per part de Chris Wickham, en què s'ha assenyalat la importància dels *territoria* o *fundi* on hi havia els hàbitats altmedievals, tenen una gran importància perquè ens fan valorar l'interès d'estudiar uns termes territorials que foren bàsics en l'organització del país en l'alta edat mitjana.⁵³ Alguns treballs fets darrerament han permès de reconstruir alguns d'aquests espais, que segurament nasqueren al final del món romà o en l'edat mitjana més primerenca i que van perdurar al llarg de l'alta edat mitjana i que, a més, de vegades com a parròquies o municipis, han arribat fins a l'actualitat.

Els límits són un element «invisible» del paisatge (com els topònims que comentarem més endavant). Només esdevenen visibles quan hi ha unes fites clavades al llarg del recorregut o bé alguns senyals dibuixats en pedres o arbres. Les partions han tingut al llarg dels segles molta importància en l'organització del territori. S'han pogut reconstruir d'una manera força precisa alguns límits medievals llegint els documents escrits, tal com podem veure, per exemple, en molts dels mapes dibuixats en els diferents volums dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*. D'altra banda, quan comparem aquests límits medievals amb, per exemple, *limites* de centuriacions o parcel·lacions romanes és quan podem assegurar amb més certesa que tenen un origen anterior a l'època carolíngia. En aquest aspecte, el fet que els nostres estudis ultrapassin els límits dels segles medievals ens permet d'entendre molt millor no sols la forma de molts termes municipals actuals, sinó també allò que hi devia haver durant l'alta edat mitjana. Cal recordar, així mateix, que l'estudi dels límits, a partir de la lectura de la documentació que s'ha conservat i d'una anàlisi acurada feta sobre el terreny, ha permès fer treballs modèlics, com el publicat per J. Bonales sobre les partions de les parròquies andorranes.⁵⁴

Camins i vies de comunicació

Estudiar els camins és molt important si volem entendre el poblament d'un territori, si volem descobrir la manera com es va organitzar qualsevol comarca a l'inici de l'edat mitjana o si ens interessem per saber quins canvis s'hi van produït al llarg dels segles. I hem d'estudiar el camí no sols com una realitat

53. WICKHAM (2005).

54. BONALES (2011).

física (amb les seves pedres, lloses, roderes, etc.), sinó sobretot com un component del paisatge de tot un territori ampli, que permet anar d'un lloc a un altre. El camí permetia anar a uns camps, uns pobles o unes comarques veïnes o bé, fins i tot, podia portar molt lluny (en època carolíngia, les *vies francisques* eren les que duïen fins a la terra dels francs). Quan ens apropem a qualsevol comarca, ens adonem que el poblament medieval de vegades es va organitzar en funció de les vies de comunicació que hi havia i, alhora, que els camins molts cops van ésser creats com a nexes per unir els diversos llocs habitats.⁵⁵ Aquests dos processos es pogueren complementar i sovint van tenir l'origen en un moment medieval molt primerenc.

He de confessar que l'estudi dels camins medievals ha tingut una gran importància en les meves recerques sobre el paisatge pretèrit. Des del meu treball primerenc –acompanyat d'un mapa– sobre els camins en època carolíngia a la Catalunya Vella fins a la reconstrucció de la xarxa viària que hi havia a la Corona catalanoaragonesa en època de Jaume I.⁵⁶ I, pel que fa a recerques d'espais més reduïts, des de l'estudi del camí d'Agramunt, quan fèiem l'anàlisi del paisatge a la vall del Sió l'any 1999, fins a una reconstrucció més recent de la xarxa de les vies d'època altmedieval que hi havia a la Cerdanya, que comentaré breument més endavant.⁵⁷ Certament, també caldria recordar molts altres estudis acurats sobre les vies del Barcelonès, del Penedès, de l'Empordà, del Bages o d'altres comarques catalanes que s'han fet al llarg d'aquests darrers anys i que han estat fonamentals per entendre l'organització d'aquests territoris i els canvis que s'hi esdevingueren al llarg dels segles romans i medievals.⁵⁸

Les sèquies

L'estudi de les sèquies ens ha de dur a parlar dels sistemes hidràulics i, també, a tenir present el poblament, els molins fariners o drapers i, indirectament, els canvis socials que hi hagué al llarg dels segles medievals. Poder portar aigua a les ciutats i les viles o portar un bon cabal d'aigua per regar uns horts i, encara

55. Vegeu, més endavant, l'exemple de l'estudi de la xarxa viària de la Cerdanya; BOLÒS (en premsa).

56. BOLÒS (1991); BOLÒS (2013b).

57. BOLÒS (2002a); BOLÒS (en premsa).

58. PALET (1997); PALET (2003); PALET, GURT (1998); PALET (1999-2000).

més, uns camps ha estat una preocupació constant al llarg dels segles. En moltes comarques de la Catalunya menys plujosa, la possibilitat de regar els cereals o altres conreus ha estat molt important en totes les èpoques, per disposar d'uns rendiments de les collites raonables i mínimament regulars. Després que s'ha fet un esforç molt considerable per conèixer les transformacions que s'esdevingueren en època andalusina, ara cal avançar en el coneixement d'allò que hi havia abans i del que hi hagué després d'aquesta etapa de la nostra història. Per exemple, és possible, sense gaire dificultat, saber com s'aprofitaren i fins i tot s'ampliaren les estructures hidràuliques després de la conquesta comtal de Lleida de l'any 1149, però és molt més difícil aclarir amb plena seguretat els possibles sistemes hidràulics que hi havia abans de la conquesta islàmica del segle VIII.⁵⁹ Malgrat la dificultat que representa estudiar-ho, amb relació a alguns sectors del Segrià septentrional, hem pogut intuir com eren alguns petits sistemes hidràulics molt reduïts i «antics» (altmedievals), potser relacionats amb comes o valls petites, ben diferents per exemple de la gran sèquia de Segrià (l'actual canal de Pinyana) que es creà per portar l'aigua de la Noguera Ribagorçana fins a les portes de Lleida situades més cap al nord, al llarg de molts quilòmetres de recorregut. Aquesta gran sèquia segurament fou feta ja gairebé al final de l'etapa de domini islàmic.⁶⁰ A la riba esquerra del Segre també es poden contraposar uns petits sistemes hidràulics altmedievals amb l'espai irrigat per la sèquia de Fontanet, que es creà plausiblement quan la importància de la medina lleidatana fou més gran. Penso que les dotzenes de sistemes hidràulics estudiats a les illes Balears (usats entre els segles X i XIII) i els molt notables espais irrigats d'abans de la conquesta de Jaume I descoberts al País Valencià no ens han de fer oblidar que abans del segle X a Mallorca i del segle VIII a la península Ibèrica també hi havia una població pagesa que intentava treure el màxim rendiment de les seves terres i que, per desgràcia, encara coneixem massa poc.

Les ciutats

En fer el llibre *Els orígens medievals del paisatge català* vaig creure que s'havia de dedicar tot un capítol al paisatge urbà. Pensava que era un error considerar

59. Amb relació a les canalitzacions i els sistemes de regadiu d'època romana, vegeu l'estudi publicat per M. Prevosti en aquest mateix volum.

60. BOLÒS (2010b).

el món rural i l'urbà com si fossin dues realitats tan diferents que una no podia ajudar a entendre l'altra o, més encara, que una es podia entendre sense conèixer l'altra. A més, cal adonar-se que la metodologia que permet l'estudi dels pobles tampoc no és pas tan radicalment diferent de la que permet conèixer les viles i les ciutats medievals. Darrerament, s'han fet treballs sobre l'urbanisme de diverses ciutats catalanes amb relació a diferents èpoques. Des de la Barcelona medieval i moderna fins a la Girona de l'alta i de la baixa edat mitjana, passant per l'estudi que vaig publicar sobre la Lleida de la fi dels segles medievals.⁶¹ Les formes dels carrers ens «parlen» sovint de l'evolució de l'urbanisme. Amb relació a aquestes recerques, també hem d'anar a cercar els precedents dels treballs actuals en estudis fets a Anglaterra i a França, com els de M. R. G. Conzen sobre Alnwick o els treballs de B. Gauthiez, E. Zadora-Rio i H. Galinié sobre les dinàmiques morfològiques de diverses viles i ciutats franceses.⁶² A més, d'una manera semblant a allò que s'esdevé al món rural, entendre el paisatge urbà ens ha de portar a interessar-nos en la societat de l'època estudiada; la gran quantitat de documentació conservada de la fi de l'edat mitjana o de l'època moderna permet fer una recerca on es relacioni els espais de les ciutats amb els oficis de la gent que hi vivia i amb la riquesa d'aquestes persones, tal com vam poder fer, per exemple, en el cas de Lleida. Ho comentarem més endavant, centrant l'atenció en un mapa de la Lleida dels segles XIV i XV (fig. 8).

Els topònims

Conèixer i entendre els noms de lloc pot ajudar-nos a comprendre alguns aspectes del poblament pretèrit i de l'organització del territori. Per poder utilitzar la toponímia com a font històrica és molt important que els lingüistes estableixin una cronologia pel que fa a la creació dels noms de lloc i que no es limitin a estudiar-ne l'origen lingüístic i a dir el significat que tenien quan foren creats. Per exemple, és molt important saber que Espot és un nom preromà i que potser té el significat de 'poble doble'; és però fonamental saber que aquest nom es va haver de crear abans de l'any 1000 (lògicament, durant l'alta edat mitjana). És interessant saber que Erill (*Ili-ili*) significava 'el poble gran', que Taüll (*Ata-uli*) era 'el poble del port' o que Suert (*Zubi-iri*) volia dir 'el poble

61. CANAL, CANAL, NOLLA i SAGRERA (2003); BOLÒS (2008).

62. CONZEN (1960); GAUTHIEZ, ZADORA-RIO i GALINIÉ (2003).

del pont'.⁶³ Tanmateix, com deia, encara és més important que s'hagi assegurat que tots aquests llocs segurament reberen aquests noms durant els primers segles medievals. I aquests exemples es podrien ampliar moltíssim, no només amb relació a noms preromans bascoïdes, ans també a noms creats en època romana, a noms àrabs o, fins i tot, a alguns noms romànics que també podem assegurar que s'havien format abans del segle XI. En fer els volums dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia* ens hem adonat cada vegada més de la importància que té, si perseguim conèixer els segles IX i X, el fet de valorar la toponímia com una font de coneixement històric. En el darrer volum publicat, dedicat als comtats de Pallars i Ribagorça, molts dels topònims que considerem que eren «carolíngis» són situats en valls de les quals no s'ha conservat cap document escrit d'abans de l'any 1000. D'aquesta manera, els noms de lloc actuals esdevenen una font històrica, al costat dels documents escrits, de les excavacions arqueològiques, de les anàlisis de pol·lens i de carbons o, fins i tot, dels mapes i els ortofotomapes actuals. En tornarem a parlar més endavant, en el darrer apartat d'aquest treball.

I, pel que fa a la toponímia, un darrer comentari. Un topònim és, com molts altres elements del paisatge, una realitat que només pot perdurar al llarg dels segles si és coneguda i emprada pels homes i les dones, any rere any. Per tant, la conservació d'un nom de lloc creat per exemple en època romana testimonia l'existència d'unes comunitats que, generació rere generació, l'han conegut i n'han fet ús al llarg dels darrers mil cinc-cents anys. A més, cal repetir altre cop que només ens podem apropar al món de la toponímia si tenim el suport dels lingüistes, que són els que ens poden permetre, als historiadors, de disposar d'aquesta clau d'accés al coneixement d'alguns dels components del paisatge medieval.

VERS EL PASSAT I VERS EL FUTUR

Tot i que els estudis del paisatge històric bàsicament s'orienten cap al coneixement del passat, també és fonamental que tinguin una repercussió en la societat actual que està subvencionant les nostres recerques i que, així doncs,

63. Amb relació a aquest aspecte, vegeu els diferents volums de l'*Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines (1994-1997).

serveixin per incrementar el patrimoni històric del territori que estem estudiant. Amb relació a aquest aspecte, vull fer esment d'un llibre notable. L'any 2004, Stephen Rippon va editar *Historic Landscape Analysis. Deciphering the countryside*.⁶⁴ Un dels aspectes innovadors de la proposta que s'hi plantejava era mostrar el doble interès que tenen i han de tenir els treballs que persegueixen el coneixement del paisatge històric. De fet, cal relacionar aquesta visió innovadora amb l'existència a Anglaterra del projecte *Historic Landscape Characterisation* (HLC), que comentarem tot seguit.⁶⁵ D'una banda, s'hi assenyalava l'interès evident d'aquesta mena estudis sobre el paisatge a l'hora de conèixer el nostre passat. D'altra banda, s'hi cridava l'atenció sobre la transcendència d'aquests treballs si pensem en el futur, si perseguim una gestió més bona del territori o bé un augment de la riquesa patrimonial de la zona estudiada.

Pel que fa al primer aspecte, si hom persegueix comprendre millor el passat, com ja hem dit, cal tenir present que hi havia una estreta relació entre el paisatge i la societat. Per tant, els avenços que s'esdevinguin en el coneixement del paisatge històric també permeten conèixer més bé les característiques de la societat de cada època i els canvis que hi va haver. A més, els estudis del paisatge ens ajuden, així mateix, a ampliar el nostre coneixement sobre aspectes més concrets, com el poder, la religió, la demografia, l'economia, la vida quotidiana, etc. I, en definitiva, permeten d'entendre millor les diverses etapes de transició que, al llarg dels segles, han canviat profundament la societat i el paisatge de les diverses contrades.

Ara, però, m'interessa més cridar l'atenció sobre el segon aspecte. La necessitat d'una gestió més bona del territori va fer que a Anglaterra es tirés endavant el projecte *Historic Landscape Characterisation*. S'han fet, al llarg dels darrers decennis, nombrosos mapes molt detallats de caracterització del paisatge històric de gairebé totes les regions angleses. En aquests mapes, fets amb un SIG (o GIS), es persegueix establir les característiques de cada parcel·la del paisatge (d'acord amb una tipologia prèvia) i, així mateix, s'intenta establir una cronologia d'allò que ara trobem en aquestes mateixes parcel·les, d'acord amb els coneixements que hom té en l'actualitat.⁶⁶

64. RIPPON (2004).

65. CLARK, DARLINGTON i FAIRCLOUGH (2004); TURNER (2006); TURNER (2010).

66. CLARK, DARLINGTON i FAIRCLOUGH (2004); RIPPON (2004); TURNER (2007).

A Catalunya, l'any 2008, vaig impulsar un «Manifest per a l'estudi i la conservació del paisatge històric a Catalunya i a la resta d'Europa», on hom proposava

la redacció d'unes lleis que facin possible la preservació dels diferents elements que formen el paisatge històric, de la mateixa manera que es protegeix la resta del nostre patrimoni col·lectiu, i la creació de centres de recerca del paisatge històric que permetin d'impulsar-ne els estudis i que difonguin els coneixements adquirits, que treballin des del territori i per al territori, alhora que impulsin i defensin la redacció i l'aplicació de les lleis esmentades al punt precedent.⁶⁷

En gran part com a conseqüència d'aquesta iniciativa, durant l'any 2009 es va tirar endavant un projecte molt semblant al HLC anglès. Es començà a treballar en el PaHisCat («Paisatge Històric de Catalunya») a la Universitat de Lleida, amb el suport de la Conselleria de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya i amb la coordinació de l'Observatori del Paisatge. L'any 2010 es van estudiar quatre unitats de paisatge: l'«Horta de Pinyana», la «Conca de Poblet», la «Vall Cerdana» i els «Terraprimers».⁶⁸ Després, l'any següent, amb un ajut de la Universitat de Lleida es començà a estudiar-ne una altra. Tanmateix, la crisi que ha trasbalsat el país aquests darrers anys ha obligat a frenar l'avenç del projecte i a limitar-ne l'abast, encara que no l'hagi aturat.

S'han continuat fent treballs, això sí, menys ambiciosos i amb relació a territoris més reduïts. No s'ha pogut mantenir la idea inicial de fer en pocs anys uns mapes de CPH («Caracterització del Paisatge Històric») de tot Catalunya, que servissin per poder disposar d'un instrument de gestió i alhora de desenvolupament territorial del nostre país. Aquests mapes havien d'ésser una eina a l'abast de tota la població, que pogués ésser corregida i millorada permanentment. Esperem que en un futur proper es pugui tornar a emprendre aquest projecte, que era en molts aspectes capdavanter a l'Europa mediterrània. De moment ens hem de conformar fent treballs més locals, per exemple amb relació al terme municipal de Menàrguens, al terme de Torrefarrera i a la Cerdanya, o a treballar en un projecte del Ministeri d'Economia i Competitivitat dedicat a

67. *Manifest* (2010), p. 185-194.

68. BOLÒS (2010a).

«Canvis i continuïtats en l'hàbitat i en la utilització del territori en èpoques de transició, des de l'edat mitjana fins al dia d'avui. Anàlisi del paisatge i societat», en què hi participen professors de les universitats de Lleida, Perpinyà, Palma de Mallorca, Saragossa i Newcastle.

ALGUNES LÍNIES DE RECERCA I ALGUNS EXEMPLES

Al llarg de les pàgines precedents hem assenyalat alguns punts forts dels treballs d'arqueologia del paisatge i també hem pogut intuir que hi ha punts més dèbils. Hem vist, per exemple, que el treball interdisciplinari, els estudis en la llarga durada, la possibilitat de relacionar diferents objectes del paisatge i l'estudi de territoris més o menys amplis, potser a partir de l'anàlisi profunda d'espais concrets, són punts que enforteixen les aportacions fetes fins ara en aquesta disciplina que persegueix l'estudi de la història del paisatge que ens envolta. Alhora, però, també cal assenyalar que pot ésser molt negativa la fragmentació excessiva dels grups de treball, en funció dels centres de recerques on es treballa o pel fet de provenir de disciplines d'estudi diverses. De la mateixa manera, a nivell d'Europa, una fragmentació excessiva de les metodologies i de les terminologies emprades també pot restar més que sumar.

Les metodologies que fem servir per conèixer i reconstruir el paisatge pretèrit de vegades també poden plantejar problemes. Mentre quan consultem un document escrit o quan llegim els resultats d'una excavació o bé d'unes anàlisis pol·líniques ens trobem davant unes realitats poc discutibles, quan descobrim les traces del paisatge pretèrit al paisatge actual ens introduïm en un terreny força més relliscós. Qui ens assegura que les formes dels pobles actuals són les mateixes que les que hi havia fa mil anys? Qui ens pot certificar que els *limites* de les centuriacions no han canviat en dos mil anys? I qui pot afirmar sense equivocar-se que els marges dels camps actualment són iguals que els creats, per exemple, al llarg de l'edat mitjana? Les transformacions que s'ha demostrat (arran d'unes excavacions) que es produïren al llarg dels segles medievals i moderns a les centuriacions de l'Emília-Romanya i del Vènet han provocat una munió de dubtes i han motivat la por de caure en errors pel fet de confiar excessivament en la inalterabilitat de les formes. S'ha afirmat fins i tot que, ara, «la centuriation change donc sous nos yeux. D'exclusivement antique, elle devient dynamique. Il en ira plus o moins ainsi de tous les sujets qui touchent à

l'analyse des formes». ⁶⁹ Certament, vist d'aquesta manera, les centuriacions no són només romanes ans també són una mica medievals –quan es van reaprofitar i possiblement transformar– i els pobles medievals també són, en part, moderns i contemporanis. De fet, moltes vegades, en estudiar el paisatge altmedieval, havíem assumit aquest dinamisme de les formes clàssiques. Per nosaltres, la centuriació romana no era només una realitat estàtica, fossilitzada al llarg de dos mil anys; més aviat sempre hem vist que hi havia un conjunt de parcel·lacions de tradició clàssica, utilitzades i adaptades a les noves realitats medievals. En resum, cal ésser prudents i pensar que moltes vegades només la metrologia ens pot permetre d'assegurar l'antigor romana o medieval d'una forma que veiem en el plànol d'un poble o que és representada en el mapa d'uns camps.

Per acabar aquestes pàgines dedicades als treballs d'arqueologia del paisatge d'època medieval a Catalunya, m'agradaria comentar diverses possibles línies de recerca que crec que s'haurien de potenciar, d'acord amb el que s'ha fet darrerament al nostre país i d'acord amb allò que s'està fent a la resta d'Europa. A continuació, així doncs, comentaré alguns temes concrets, que sovint seran acompanyats d'un petit estudi de cas (i d'un mapa), que permetran atansar-nos encara més a les característiques reals d'aquesta mena de recerques sobre la història del paisatge.

1. El poblament a l'alta edat mitjana

La creació del poblament altmedieval és un dels temes que ha de centrar l'atenció dels futurs treballs d'història del paisatge. Entendre l'hàbitat pot permetre de comprendre l'organització de tot el territori que vulguem estudiar. Per conèixer els llocs poblats de l'alta edat mitjana (segles VI-X) cal tenir present diverses realitats: la ubicació de les possibles restes de poblament romà; lògicament, la ubicació de les restes dels hàbitats altmedievals; la situació de les esglésies d'aquest període; la distribució de les necròpolis dels primers segles medievals; els llocs on es guardaven els grans (sitges); les característiques de la xarxa de camins; la forma i la distribució dels camps i, certament, també l'orografia del terreny. Cal pensar, d'acord amb el que s'ha estudiat fins ara, que hi podia haver diversos petits llocs habitats dins d'un únic territori, situats no gaire

69. CHOUQUER (2011), p. 184.

lluny els uns dels altres, i que potser hi hagué, així mateix, desplaçaments dels llocs poblats (qui sap si durant alguna de les etapes de transició).

Amb relació a aquest tema són molt interessants les aportacions de Laurent Schneider, que féu un esquema, pel que fa a les terres del Llenguadoc, del pas de la *villa* tardoantiga als vilars de l'alta edat mitjana, en què diferenciava diverses possibles formes d'aquest pas de la *villa* romana a l'hàbitat altmedieval. Una primera possibilitat era que el vilatge altmedieval ocupés una part de l'espai ocupat per l'antiga *villa* romana. En aquest cas, hem de tenir present que al mateix espai de l'antiga *villa* hi havia l'església i la necròpolis. Una segona possibilitat era que l'hàbitat medieval, amb la seva església i necròpolis, se situés a la perifèria de l'antiga *villa*, fins a una distància d'uns centenars de metres. Segons Schneider, la creació d'uns espais de culte i funeraris pogueren consolidar el nou vilatge. Una tercera possibilitat era que el poblament, l'església i la necròpolis estiguessin situats en llocs diversos, això sí, al voltant de l'antiga *villa*. I en la quarta possibilitat que es va plantejar en aquest estudi hi havia un fort allunyament dels nous llocs de poblament, fins a uns centenars llargs de metres de la *villa* romana; en aquesta darrera possibilitat, pogué situar-se amb relació a uns elements diferents del conjunt senyorial tardoantic.⁷⁰ Aquest esquema, molt clar, ben segur que també es podria aplicar a molts llocs de Catalunya.

Tant pel que fa a la Catalunya Nova com a la Vella, cal tenir present, com hem assenyalat, que hi hagué diverses grans transicions al llarg de l'edat mitjana. Una primera transició fou la que s'esdevingué arran de la desaparició de les *villae* romanes, que portà a l'aparició d'aquest poblament semidispers. Una segona transició és la que començà amb l'arribada dels musulmans. Una tercera transició és la que hi hagué després de la conquesta dels francs carolingis (segles VIII-IX) o dels comtes catalans (segles X-XII). L'existència de totes tres va repercutir en el poblament. Per entendre tots els canvis que hi hagué, cal tenir molt present els resultats de les excavacions arqueològiques que s'han fet, i també cal tenir ben present l'entorn de l'indret on hi hagué l'establiment humà. És molt important relacionar el lloc poblat (un hàbitat o una necròpolis) amb uns camps, uns camins o unes sèquies, que ens poden permetre d'entendre'l millor i de vegades, fins i tot, datar-lo.

70. SCHNEIDER (2005), p. 290. Amb un plantejament semblant podem assenyalat l'esquema que proposa J. A. Quirós a l'hora de relacionar el poblament romà, el poblament dels segles VI-VII i el poblament dels segles VIII-X a Bascònia. QUIRÓS (2011), p. 39.

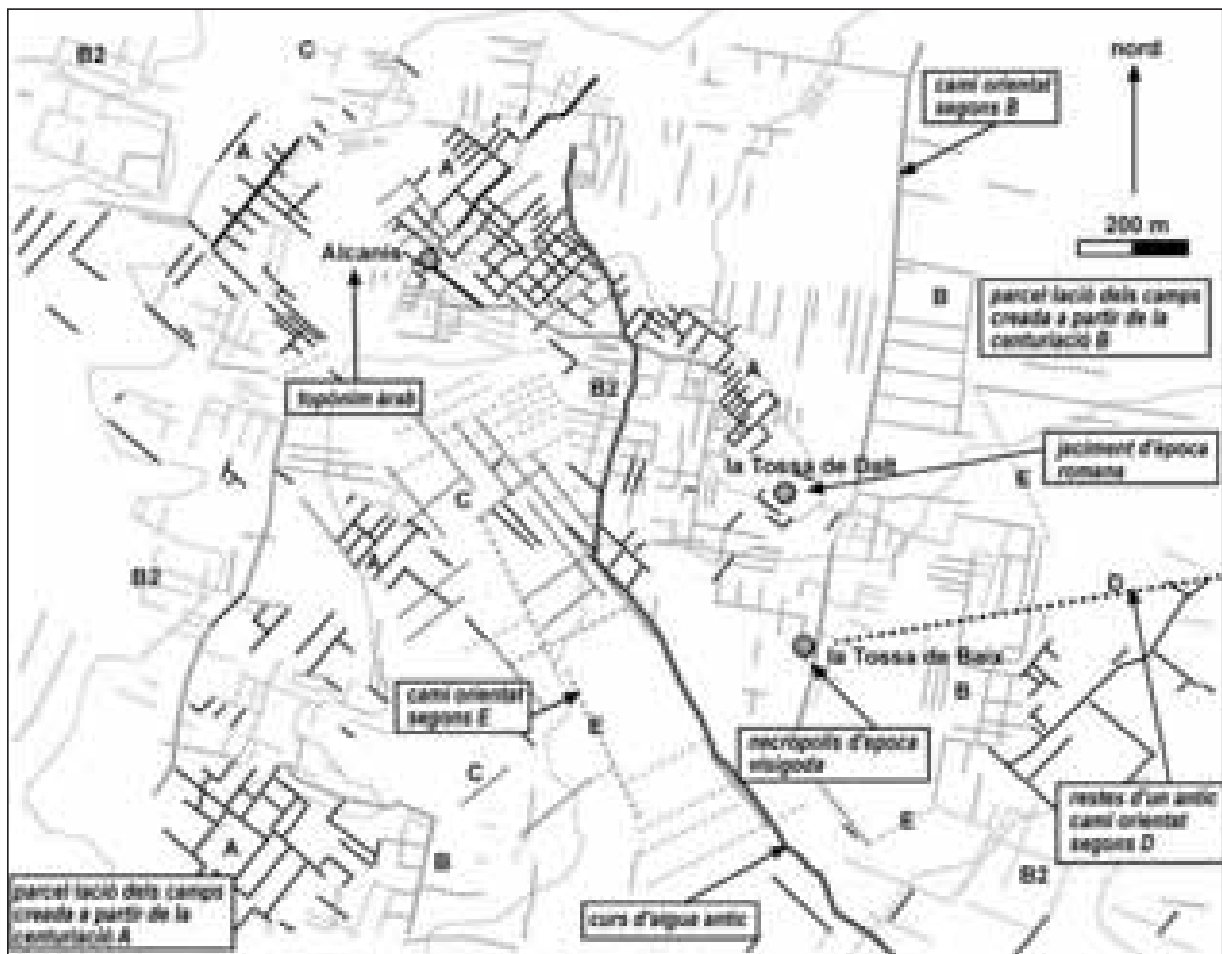

FIGURA 1. De la Tossa a Alcanís (terme de Rosselló, Segrià). En aquest mapa es relacionen tres llocs habitats que se situaren en un mateix espai hídic, però que pertanyien a tres èpoques diferents: el món romà, l'època visigoda i els segles islàmics i comtals. S'hi han dibuixat també alguns límits de camps actuals que coincideixen amb les diverses centuriacions o parcel·lacions d'època romana. En aquest mateix espai, organitzat inicialment amb relació a un curs d'aigua que anava del nord-oest cap al sud-est, potser vers l'any 1000, a l'oest d'Alcanís, es construí la sèquia de Segrià (o canal de Pinyana), fet que degué provocar un canvi notable en la seva organització. Mapa: J. Bolòs i X. Eritja.

Estudi d'un cas: de la Tossa de Dalt a Alcanís (Rosselló, Segrià)

En la darrera part d'aquest estat de la qüestió sobre el paisatge històric a l'edat mitjana veurem alguns exemples que ens permetran d'aprofundir una mica més en el tema tractat en cadascun dels apartats. Els acompanyarem sempre d'un mapa (la cartografia en els estudis sobre el paisatge històric és fonamental, com hem assenyalat més amunt). Aquestes exposicions no seran gaire extenses, atès que moltes vegades fan referència a recerques que ja han estat publicades o bé que encara són en curs d'estudi.

Arran de la realització dels mapes del PaHisCat de l'Horta de Pinyana, es va fer un primer estudi de les diverses centuriacions o parcel·lacions que hi hagué al voltant de Lleida, de la *Ilerda* romana. Aquests treballs han permès d'entendre molt més bé la xarxa de camins i la forma de molts camps d'aquest espai proper a aquesta ciutat que ara és la capital del Segrià. Actualment són en curs d'estudi uns quants indrets amb vista a poder aclarir la relació que hi podia haver entre els llocs habitats i els cursos d'aigua originals, ara sovint anomenats clamors o reguers. Fent aquest estudi, emprès per Xavier Eritja i qui signa aquestes ratlles, ens hem adonat de la proximitat de tres jaciments al voltant d'una d'aquestes fondalades, les quals segurament van tenir una gran importància en l'organització del poblament, abans que en aquesta zona, situada al nord de Lleida, es construís la sèquia de Segrià o canal de Pinyana (fig. 1). La distància entre el jaciment romà de la Tossa de Dalt, situat al terme municipal de Rosselló, i la necròpolis altmedieval de la Tossa de Baix és d'uns 250 metres. Tanmateix, més endavant, aquest segon assentament situat a prop de la necròpolis també es degué abandonar i es va construir un nou lloc habitat, en època islàmica, uns 800 metres més cap al nord-oest de la Tossa de Dalt, a Alcanís. Aquest lloc d'Alcanís va ésser habitat també durant els primers anys després de la conquesta comtal (quan passà a dependre de la comanda templera de Gardeny). Hem de destacar, així doncs, la diversitat, al llarg del temps, de llocs de poblament que ocuparen un territori, que era drenat per un únic curs d'aigua. Són jaciments propers, no coetanis i que es construïren dins el mateix espai hídric. Cal assenyalar també que aquest no és pas un cas únic en aquesta plana de Lleida; amb facilitat en trobaríem molts més exemples, tant en aquest sector del Segrià històric com també en altres comarques properes.

A més, en aquest cas, quan fem una anàlisi acurada del parcel·lari actual i el relacionem amb les parcel·lacions antigues, hi veiem unes pervivències fossilitzades que molt possiblement són el reflex dels canvis que s'hi han esdevingut al llarg dels darrers dos mil anys i que mostren en part la història d'aquesta petita conca de la Tossa-Alcanís. Hi podem assenyalar, per exemple, el predomini de traces que coincideixen amb la centuriació A d'*Ilerda*, les quals s'estenen entre la Tossa de Dalt i Alcanís. I, també, el fet que la Tossa de Baix està en un pla organitzat segons la parcel·lació o centuriació B d'*Ilerda* i al costat d'una cruïlla de dos camins, organitzats segons els parcel·laris de tradició romana B i D.⁷¹ Els camps

71. BOLÒS (2010b).

actuals d'aquesta contrada són un conjunt de formes molt complex, amb una llarga història. Es poden relacionar amb parcel·lacions romanes o potser només amb formes (com els camins) que segueixen les orientacions de parcel·lacions romanes, encara que possiblement han estat creades en l'època medieval o moderna. En estudiar aquest territori també cal tenir present els grans canvis que s'hi degueren produir quan, qui sap si vers el canvi de mil·lenni, es construï la sèquia de Segrià (l'actual canal de Pinyana), que passa a l'oest del jaciment d'Alcanís.

2. El poblament a la baixa edat mitjana

Amb relació al poblament de la baixa edat mitjana, cal plantejar-se almenys quatre grans preguntes que ara presentarem molt breument. Una primera qüestió que ens podem plantejar és sobre la relació que hi hagué entre el poblament altmedieval i el baixmedieval. Un segon aspecte és sobre la importància del poblament dispers. Una tercera qüestió podria fer referència als canvis que s'esdevingueren arran de la conquesta feudal, amb el pas d'unes formes de poblament islàmic a un poblament cristià, tant a la Catalunya Nova com a les illes Balears i al País Valencià. Finalment, un quart aspecte, estretament lligat al tercer, és el de la creació de les vilanoves i la importància que tingueren en les terres de conquesta a tots els Països Catalans.

Pel que fa al primer aspecte, cal plantejar-se fins a quin punt la creació dels pobles de sagrera (eclesials) i dels pobles castrals va representar un canvi molt important en el paisatge. És cert que, com hem comentat més amunt, l'aparició dels pobles de sagrera en principi va portar la creació de molts pobles nous. Aquestes poblacions haurien nascut indirectament de les violències de l'any 1000 i de la reacció de les assemblees de pau i treva, que imposaren, sota la inspiració dels eclesiàstics, la creació d'una sagrera de trenta passes, on es podien protegir els morts i els vius i també tot allò que podien tenir aquests darrers. Tanmateix, no sabem què hi havia abans d'aquest moment del canvi de mil·lenni al voltant de les esglésies, les quals segurament ja devien ésser un punt d'atracció del poblament des de molt abans del segle XI. Aquesta realitat encara sembla més evident quan ens apropem als pobles castrals, atès que a Itàlia s'ha vist que sota de molts pobles castrals, que hom creia construïts vers l'any 1000, en realitat hi havia uns vilatges edificats uns quants segles abans.⁷² És un tema que encara s'haurà d'estudiar molt més.

72. FRANCOVICH i HODGES (2003). D'altra banda, també cal tenir present que en molts països de l'Europa septentrional s'assenyala la importància d'un procés de concentració de la

Un tema a part és el del poblament dispers. Caldrà precisar en el futur com es va produir el pas del poblament semidispers altmedieval al poblament dispers de l'edat mitjana central (i de la Catalunya Vella). És important saber què hi havia sota els masos dispersos i quina fou la cronologia del procés de creació de masos, d'*emmasament*, i si hi havia diferències notables entre les diverses comarques. Cal confirmar, així mateix, el paper que hi tingueren els senyors, que s'ha afirmat que en foren els impulsors. S'haurà de precisar la base territorial i econòmica de les diverses explotacions familiars, a partir de l'anàlisi de casos concrets, si pot ésser també sobre el terreny (fent ús dels ortofotomapes). El fet que s'hagin conservat de la baixa edat mitjana (segles XI-XV) molts documents escrits ben segur que en facilitarà l'estudi.

A les terres de la Catalunya Nova que foren conquerides pels comtes catalans quan ja s'havia acabat la «transició islàmica», o bé s'esdevingué l'expulsió de les comunitats islàmiques (així, per exemple, al nord de Lleida) o bé hi hagué la coexistència de les dues poblacions, la cristiana i la islàmica (per exemple, al llarg del Baix Segre, el Cinca o l'Ebre).⁷³ En moltes comarques on hi hagué una substitució poblacional hi va haver el pas de les alqueries, les almúnies o els *burğ(s)* andalusins a les «torres» feudals. Tanmateix, de vegades aquest canvi correspon a una etapa immediatament posterior a la conquesta, potser efímera, com hem pogut demostrar en alguns estudis fets sobre el Segrià septentrional. Després d'uns anys o decennis, alguns cops es crearen unes vilanoves on s'agrupà la població abans semidispersa. Estudiar aquestes «torres» postislàmiques ha de voler dir estudiar el terme que tenien, la forma dels camps, els camins que hi passaven, les sèquies que hi havia a prop, i també intentar descobrir-ne els precedents.

Amb relació al quart aspecte, cal assenyalar que les vilanoves són una forma de poblament encara massa poc coneguda i valorada a tot el conjunt dels Països Catalans, especialment si tenim present la valoració que se n'ha fet en altres països europeus.⁷⁴ Se'n pot estudiar l'urbanisme, es poden analitzar les

població (*nuclearització*), esdevingut precisament entre els segles IX i XI. LEWIS, MITCHELL-FOX i DYER (1997), p. 94-98. Tanmateix, amb relació a aquest tema, cal llegir també la visió més recent de WILLIAMSON, LIDDIARD i PARTIDA (2013).

73. Amb relació a aquest aspecte, és molt notable la recerca feta per Marta Monjo sobre la població d'Aitona (Segrià) a la baixa edat mitjana, on convivia una població cristiana i una important comunitat islàmica. També: MONJO (2004).

74. BERESFORD (1967); HIGOUNET (1975).

transformacions que es produïren en l'entorn d'aquestes poblacions noves quan s'edificaren (als camps i els camins)⁷⁵ i es pot estudiar la importància social i estratègica que tingué llur existència en algunes comarques. Foren una realitat poblacional i econòmica, i també foren un símbol del poder dels senyors.

3. La xarxa de camins

Per tal d'arribar a conèixer l'organització d'un territori a l'edat mitjana, estudiar-ne la xarxa de vies ha d'ésser una de les línies de recerca més importants. El lligam estret que hi ha entre els camins i els altres elements del paisatge fa que molt sovint esdevingui fonamental conèixer-los i comprendre per què són com són. Els estudis fets en la llarga durada també són bàsics en aquest cas; per exemple, per entendre els camins medievals cal conèixer les vies de comunicació d'època romana i les parcel·lacions que es van produir en aquest període del nostre passat. Hem d'ésser conscients que estudiar la xarxa viària pot permetre d'entendre millor el poblament, els camps, els llocs centrals, els límits i, d'una manera especial, els lligams que hi hagué entre les diverses etapes del nostre passat. Un estudi recent de la xarxa de camins de la Cerdanya ha permès descobrir unes relacions estretes –gairebé sorprenents– entre l'organització de l'espai de l'època romana i la medieval i, sobretot, ha fet possible de comprendre l'organització de l'espai cerdà en època medieval i, també, moderna.⁷⁶ Ho comentarem en l'exemple annex. Així mateix, altres intents d'entendre la xarxa viària a l'Anoia, la Segarra, el Vallès, el Baix Berguedà, Osona, el Rosselló, el Segrià o la Conca de Barberà han aportat molta informació sobre aquestes comarques a l'edat mitjana, especialment en els segles en què hi hagué la transició entre l'època romana i la medieval.⁷⁷ Les recerques fetes sobre els camins al Penedès, a l'Empordà o al Bages han estat capdavanteres en aquesta mena d'estudis.⁷⁸

75. . LAVIGNE (2002).

76. . BOLÒS (en premsa).

77. . BOLÒS (2007a), p. 201, 212; BOLÒS i HURTADO (2009).

78. . PALET (2003); PALET i GURT (1998); PALET (1999-2000).

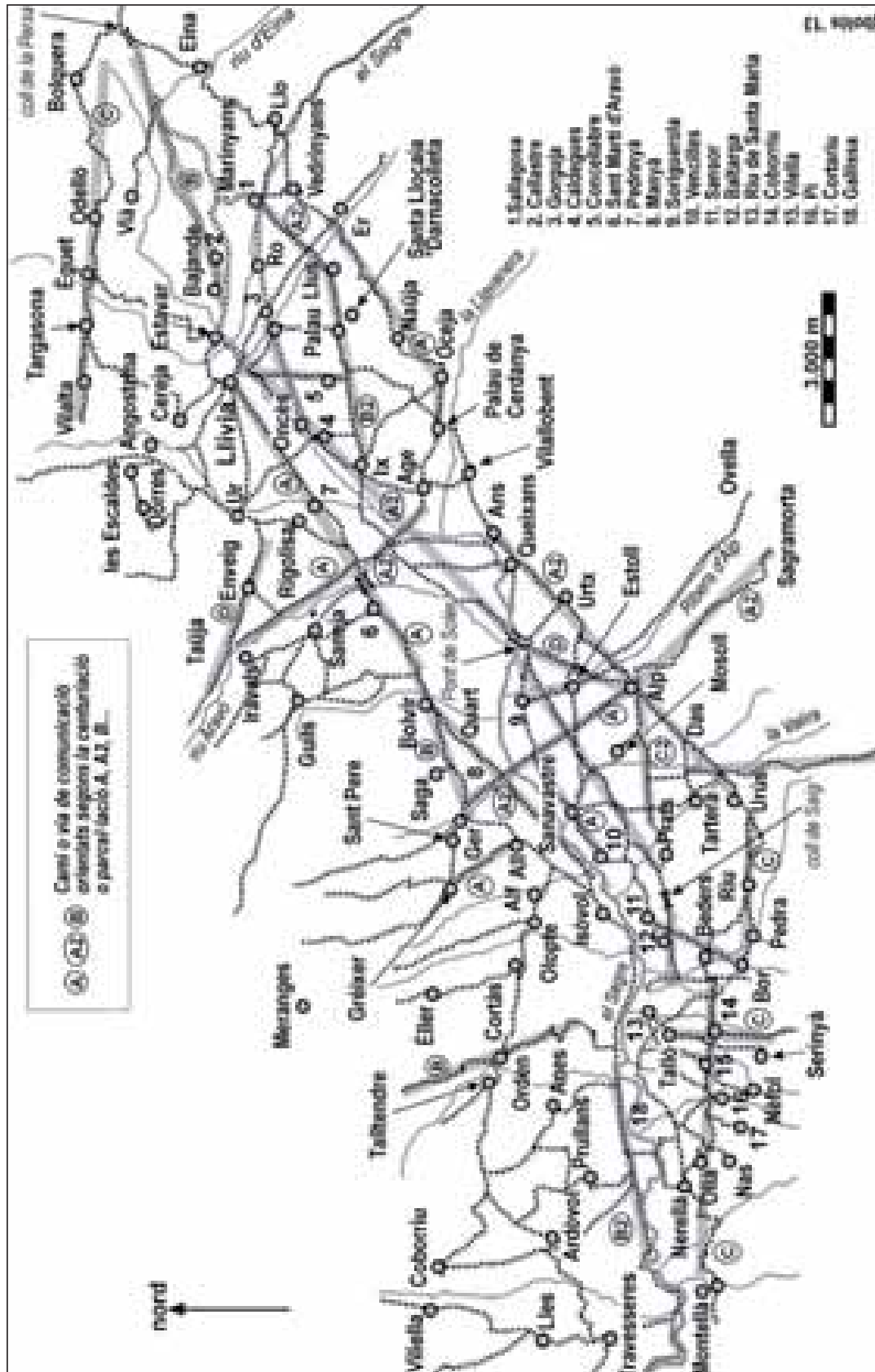

FIGURA 2. Els camins de la Cerdanya. Amb relació a aquesta comarca pirinenca s'han relacionat sobre aquest mapa tres realitats: els camins més importants, les parcel·lacions (o centuriacions) d'època romana i la distribució del poblament medieval (i modern). Veiem que les vies de comunicació més importants s'adapten als sistemes parcel·laris i que el poblament creat (en principi) en l'alta edat mitjana se situà sovint al costat dels camins. Mapa: J. Bolòs.

Estudi d'un cas: les vies de la Cerdanya

En treballar en el PaHisCat, en la unitat de paisatge de la «Vall Cerdana», estudiàrem les centuriacions i els sistemes parcel·lars de la Cerdanya (de gran part de la Baixa Cerdanya). Després de l'any 2010, hem continuat aprofundint en el coneixement del paisatge històric d'aquesta comarca pirinenca, que en molts aspectes és excepcional.⁷⁹ El més interessant ha estat poder relacionar la xarxa de vies antigues més importants i les orientacions de les principals parcel·lacions d'època romana (fig. 2). El resultat és molt notable i ens aclareix molts aspectes sobre l'organització de l'espai en l'edat romana i en l'època medieval. Sense voler entrar en gaires detalls, cal assenyalar que entre Llívia, la capital romana i altmedieval, i el coll de Saig o l'estret d'Isòvol els principals eixos de circulació s'orientaren segons les centuriacions A i A2. La majoria dels camins més importants que van d'est a oest segueixen aquestes orientacions; fins i tot la via que uneix Alp i Ger també té l'orientació de la parcel·lació que hem anomenat A. En canvi, al sector més occidental de la comarca de la Cerdanya, l'antic *pau* o *pagus* de Talló, les vies més importants segueixen l'orientació de la possible centuriació C, que trobem arreu de la comarca, però que en aquesta contrada de ponent té un pes molt més gran. Certament, poder identificar aquesta xarxa de camins tan vella és important a l'hora d'entendre la xarxa de llocs de poblament. Els pobles es crearen a prop de les vies o bé, de vegades, forçaren la construcció de nous camins. Tot això es degué esdevenir potser durant els segles de l'anomenada transició medieval. Recordem, com hem assenyalat més amunt, que, amb relació als diferents pobles que veiem en aquest mapa, una cosa és l'església i el territori pobletà (o fiscal) i una altra cosa són els diferents vilars que podia haver-hi dins dels límits del territori (tal com hem pogut veure més amunt en la fig. 1). En altres paraules, cal diferenciar la vil·la (terme), documentada per exemple en època carolíngia i que ja existia com a *fundus* plausiblement l'any 600, dels diversos llocs habitats (vilars) que hi havia al seu interior (potser només separats uns centenars de metres els uns dels altres).

79. BOLÒS (en premsa). Inclou la descripció de les diferents centuriacions i parcel·lacions d'època romana.

4. *Els camps i els espais irrigats*

Actualment hi ha diversos tipus de parcel·lars de terres de conreu que ja poden ésser reconeguts i, de vegades, datats d'una manera precisa. Trobem camps de tradició romana en moltes planes, al costat de camins, prop de cursos d'aigua o a prop de poblacions creades en l'edat mitjana. Són fàcilment identificables. Altres vegades tenim la sort de situar unes terres conreades a l'interior d'una coma, que qui sap si es va rompre en l'alta edat mitjana (o potser abans). Altres cops cal relacionar unes parcel·les de terra amb el curs d'una sèquia. Comencem a saber alguna cosa dels camps i de llurs formes, però encara hi ha massa buits i un marge d'error força gran a l'hora de precisar-ne una datació. De fet, potser són més fàcils de datar els camps o les feixes (o terrasses) situats al voltant d'un mas. Sovint són perfectament visibles les fases d'expansió dels conreus entorn d'una masia situada enmig del bosc; formen uns anells concèntrics semblants a les anelles que veiem en un tronc d'arbre tallat. Hem de tenir present que en molts casos, a l'hora de datar unes terres, la metrologia pot tenir una importància molt gran; cal fixar-se en les distàncies que separen uns camps de tradició romana, i també ha calgut mesurar les superfícies de les parcel·les d'horta properes a la ciutat de València quan s'ha volgut saber quines es crearen abans i quines després de la conquesta del rei Jaume I.⁸⁰

De fet, els estudis dels espais irrigats mereixerien un apartat a part. Tenen una importància fonamental a la Catalunya Nova, i també al País Valencià i les illes Balears. Hem de partir de la base que es crearen espais irrigats en època islàmica, però que abans ja n'hi podia haver, i que també se'n crearen i ampliaren posteriorment. Sense anar-nos gaire lluny de Lleida, trobem que al nord d'aquesta ciutat, al llarg de la sèquia de Segrià, els llocs habitats inicialment s'organitzaren al llarg dels petits cursos d'aigua que baixaven de l'altiplà del Sas fins a la Noguera Pallaresa (fig. 1). Aquests petits espais habitats i conreats és probable que tinguessin l'origen fins i tot abans de l'època islàmica, etapa en què plausiblement es cavà la sèquia de Segrià. A l'altra riba del Segre hi podem distingir clarament una sèquia de Fontanet, possiblement d'època islàmica, d'una sèquia de Fontanet creada després de la conquesta comtal de l'any 1149

80. Per exemple, és important, a part de veure'n la forma arborescent (amb una «regularitat orgànica»), saber si foren mesurades en jовades i fanecades, en tafulles o en alguna altra mesura; GUINOT i ESQUILACHE (2012), p. 244-255.

(que té la boquera o cap-rec uns quilòmetres riu amunt). La realitat és complexa i encara hi ha molta feina per fer si volem arribar a entendre tots els canvis que hi ha hagut en els sistemes hidràulics al llarg dels segles.

Amb relació als espais conreats, un aspecte molt important és l'estudi dels marges i de les terrasses o feixes. Darrerament, Josep M. Palet i de Josep Torró n'han fet diversos treballs.⁸¹ Volem destacar també, d'una manera especial, les aportacions fetes a l'estudi de les terrasses a Galícia. En aquest darrers anys s'ha pogut documentar arqueològicament l'origen d'algunes d'aquestes terrasses gallegues. I, en els casos estudiats, aquest origen ens porta a la més remota edat mitjana. S'ha afirmat que «será en los siglos altomedievales (v y vi d. C.) cuando estos procesos de transformación del paisaje [creació dels marges d'unes terrasses] se hacen más evidentes».⁸²

Estudi d'un cas: els camps d'Ivars de Noguera (la Noguera)

En estudiar, en el projecte PaHisCat, la unitat de paisatge de la «Conca de Poblet» i també en voler conèixer el paisatge del Segrià, ens vam adonar de la possibilitat de diferenciar diversos tipus de camps. Un primer tipus podria ésser format pels camps que tenen una orientació que coincideix amb les centuriacions o parcel·lacions romanes. Un segon tipus correspon als camps situats en comes o comelles, fondalades l'aprofitament de les quals creiem que pot tenir alguns cops un origen molt remot en l'edat mitjana. Un tercer gran tipus és format pels espais irrigats (de mida petita o més gran). Finalment, un quart tipus correspon a les feixes o terrasses que trobem en molts indrets costeruts. Lògicament, alguns d'aquests tipus d'espais conreats es pogueren crear en més d'una època del nostre passat.

Fora de l'àmbit estudiat arran de la realització del PaHisCat, hem trobat un indret on es veu perfectament la coexistència dels conreus fets en comes i dels conreus de regadiu (a part de les terrasses o feixes estretes que trobem en molts dels vessants de les muntanyes que envolten aquest lloc). Aquest indret és Ivars de Noguera, a la riba esquerra de la Noguera Ribagorçana (fig. 3). És molt notable que en aquest poble de la comarca de la Noguera es vegi d'una manera força evident que primerament es conrearen les comes (la del Barranc de Caba-

81. RIERA MORA i PALET (2008); TORRÓ (2007); TORRÓ (2010).

82. BALLESTEROS (2010), p. 37.

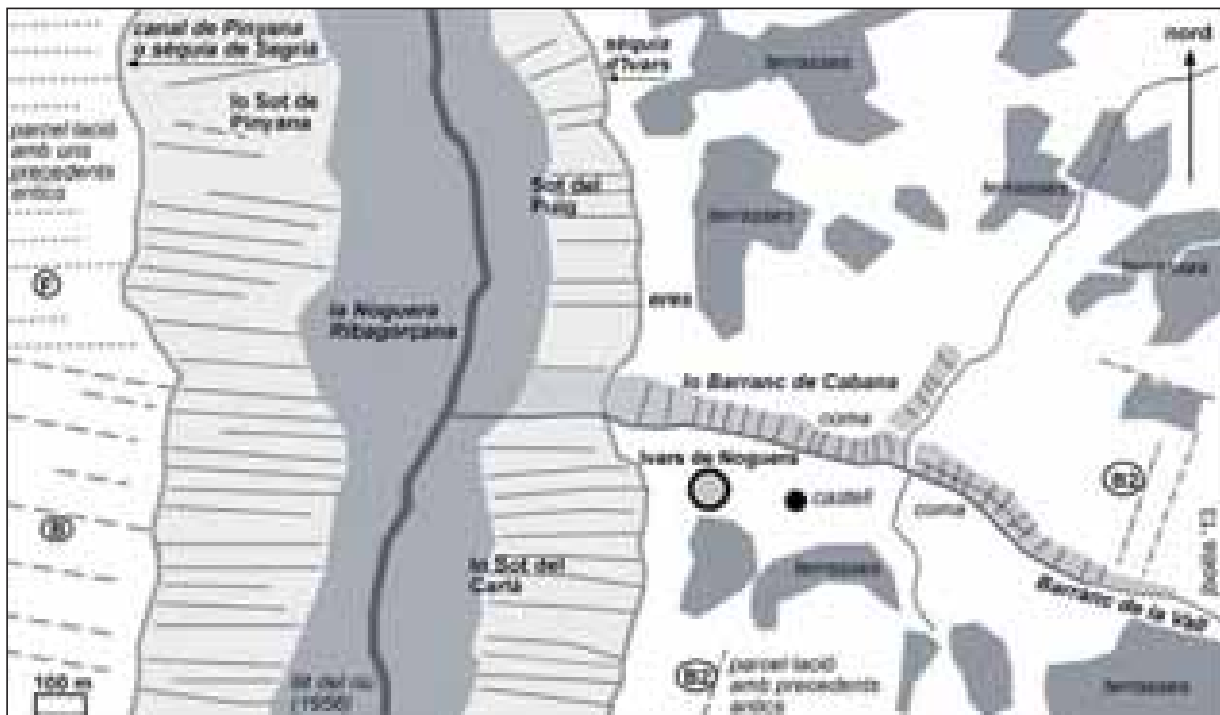

FIGURA 3. Els camps d'Ivars de Noguera (comarca de la Noguera). Ivars és un lloc habitat des de fa molts segles; duu un nom preromà. El paisatge agrari que hi ha al seu terme s'ha creat al llarg del temps: en l'època romana (restes de parcel·lacions d'època romana segons B2), en l'alta edat mitjana (potser moment d'ocupació de la coma) i en la baixa edat mitjana (potser amb la creació de l'espai irrigat proper a la Noguera Ribagorçana). A més, en època medieval també es degué construir la major part de les terrasses que trobem al voltant del poble. Mapa: J. Bolòs.

na i les de les valls laterals) i després es va crear la sèquia d'Ivars, que va permetre irrigar l'espai situat entre aquesta canalització i la Noguera Ribagorçana. Aquesta sèquia és documentada per primera vegada l'any 1355, encara que no es pot rebutjar totalment que no sigui més antiga.⁸³ Hem d'adonar-nos també que la Noguera, com molts altres rius cabalosos, abans (per exemple, l'any 1956) tenia un llit molt més ample que no pas l'actual, cosa que, certament, cal tenir ben present a l'hora de fer una reconstrucció de l'espai irrigat medieval.

5. Els límits

Si ens fixem en els límits dels pobles de Vila-sacra, Ultramort, Forques o Sant Martí Vell, de l'enclavament de Vinselló (a l'est de Lleida) o de la partió

83. SOL i TORRES (1974). Agraïixo a en Josep Forns aquesta informació.

que separa Querforadat (a la comarca de l'Alt Urgell) i Estana (a la comarca de la Cerdanya) ens adonem de la importància d'estudiar i d'entendre aquests components «invisibles» del paisatge, atès que poden guardar el record d'una història de molts segles i àdhuc de mil·lennis.⁸⁴ Tot i que és interessant relacionar els límits pobletans amb els camins o bé amb les carrerades i també amb accidents de l'orografia, allò que s'ha demostrat que és més productiu, per tal de poder-ne entendre les característiques, és establir una relació entre les partions i les centuriacions o parcel·lacions d'època romana. Arreu és molt important descobrir quins foren els límits de les comunitats pobletanes i també els límits senyorials, fiscals i eclesiàstics que es crearen i consolidaren al llarg dels primers segles medievals. Per desgràcia, de la mateixa manera que si un lloc habitat es despobra es perd el record dels topònims que hi havia, quan un indret deixa d'estar poblat —en un passat remot o en els darrers decennis— sovint es perd el record del traçat precís dels límits que solcaven el seu terme; aquest fet també és una pèrdua del nostre patrimoni històric!

Estudi d'un cas: el terme de Vila-sacra (Alt Empordà)

Les característiques excepcionals dels límits del terme de Vila-sacra ja van ésser assenyalades fa uns anys, com a mostra de la pervivència fins a l'actualitat de territoris creats en el baix imperi romà o potser durant la més remota alta edat mitjana.⁸⁵ En aquest indret, un poble «medieval» de l'Alt Empordà, tot ens porta cap a l'època romana (fig. 4). Per aquest motiu hem recomanat, al llarg de les pàgines precedents, que per entendre els segles altmedievals calia conèixer bé el món romà, sobretot de la romanitat tardana; la llarga durada és, en aquest cas, fonamental. A Vila-sacra, els límits del terme, els camins, la ubicació del lloc poblat actual i de l'església, els marges dels camps, etc., tot és poc o molt deutor dels segles anteriors a l'edat mitjana i potser també dels primers segles medievals. Confirmant allò que dèiem, una excavació realitzada recentment al palau de l'Abat de Vila-sacra ha permès descobrir-hi uns enterraments de l'alta edat mitjana.⁸⁶

84. BOLÒS (2007a), p. 152, 196, 209; BOLÒS (2004), p. 98, 100, 105, 106 i 107.

85. BOLÒS (2004), p. 98.

86. MOIX (2010).

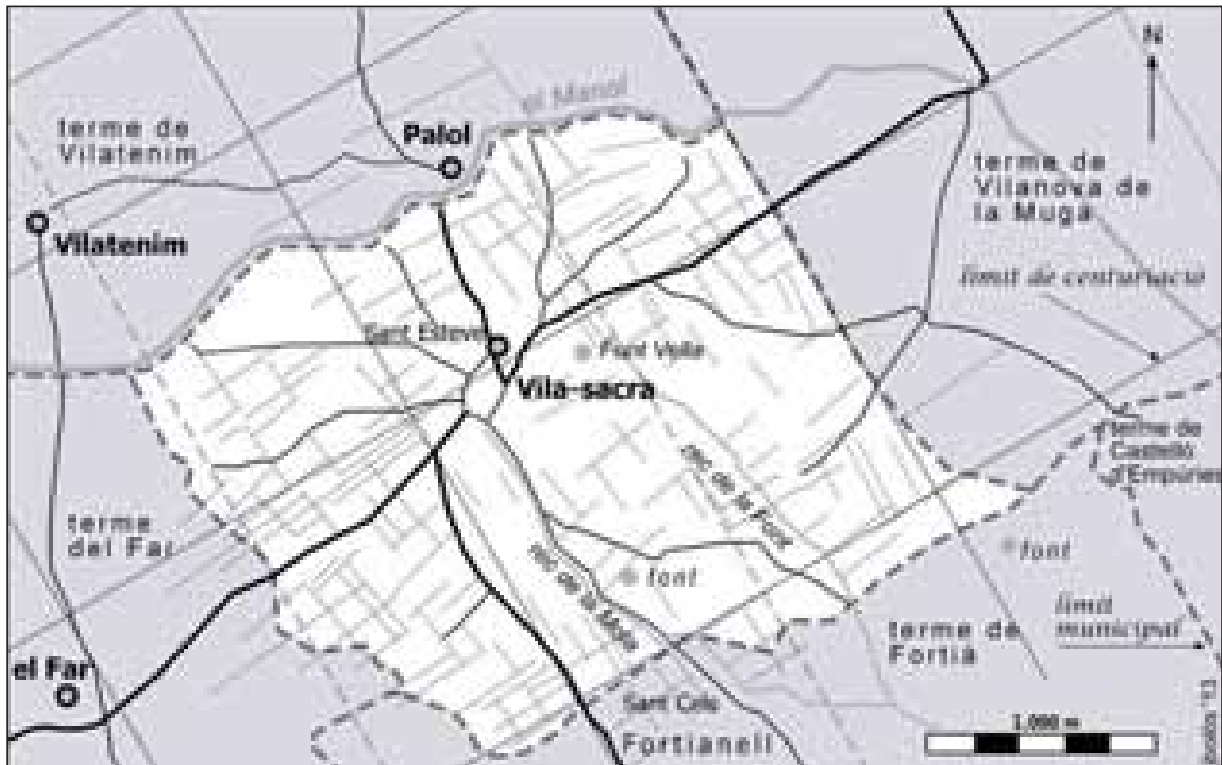

FIGURA 4. El terme de Vila-sacra (Alt Empordà). Tot el que s'ha conservat sobre el terreny en aquest poble de l'Empordà mostra una continuïtat sense gaire trencaments entre l'època romana i l'actualitat. Aquesta continuïtat al llarg de l'alta edat mitjana, malgrat les diverses transicions que hi hagué, queda reflectida en les característiques d'uns llocs, d'uns camins, d'uns marges de camps i d'uns límits poblentans i, fins i tot, en l'existència d'una església dedicada a sant Esteve, segurament construïda a l'inici dels segles medievals (tal com demostren els resultats de les excavacions que s'hi han fet). Mapa: J. Bolòs.

Cal tenir present que arribar a aquesta conclusió –el lligam amb el món romà– ens condueix inexorablement a d'altres conclusions. Aquesta pervivència no hauria estat possible sense una certa continuïtat en el poblament i en la possessió del sòl d'aquestes terres empordaneses, entre el segle v i el segle VIII. Gairebé podem dir que a Vila-sacra (topònim no esmentat fins a l'any 974) una de les poques coses que és carolíngia és el nom –aquest *Alisacar* o *Elisagar* que segurament va arribar amb els exèrcits francs–, la resta ja existia en l'època de domini islàmic i també en l'etapa de domini got. Fins i tot l'església, documentada l'any 983, té uns precedents anteriors a l'arribada dels exèrcits de Carlemany; almenys, les restes arqueològiques així ho semblen demostrar.⁸⁷

87. COROMINES (1997), p. 52-54; BOLÒS i MORAN (1994), p. 253; MOIX (2010); FOLCH (2012), p. 85.

6. *L'ús d'altres tècniques*

Les aportacions fetes al coneixement del paisatge històric poden provenir de persones que treballen en disciplines molt diverses. Hi són fonamentals els documents escrits i les excavacions arqueològiques. És també molt important la consulta de mapes actuals i antics i l'ús d'ortofotomapes i de fotografies aèries velles. Fins i tot, en alguns ortofotomapes moderns de vegades es veu el traçat d'antics marges de camps, actualment desapareguts arran d'un anivellament del terreny fet recentment. D'altra banda, l'ús de tècniques com les anàlisis pol·líniques i els estudis antracològics o carpològics han permès aquests darrers anys augmentar molt els nostres coneixements sobre els conreus, els boscos i les pastures a l'època medieval.

Té un molt gran interès que les anàlisis dels pòl·lens permetin saber com van afectar els boscos, les pastures i també els conreus els grans canvis que es produïren al llarg de l'edat mitjana, les diverses transicions que hem esmentat més amunt. Potser no és indispensable que les anàlisis pol·líniques diguin que en l'època carolíngia, per exemple a la Cerdanya o al Ripollès, hi va haver un creixement de l'espai conreat, un augment de la desforestació i la introducció de la vinya, atès que, en part, ja és possible de saber-ho amb les dades que ens aporten els documents escrits. El que és impossible de conèixer amb els pergamins que s'han conservat és que en aquesta mateixa comarca cerdana o bé a l'Alt Urgell i Andorra, quan començà l'edat mitjana, hi hagué un increment dels cereals, d'una manera especial del conreu del sègol.⁸⁸ La importància de les anàlisis pol·líniques és molt gran. Si fins ara es tenen dades sobretot dels Pirineus i de les terres litorals, també seria interessant, si hom troba el lloc adequat on fer la recollida de pòl·lens, saber com va evolucionar la coberta vegetal a les planes occidentals de la Catalunya Nova.

Les dades aportades per les anàlisis antracològiques també han estat molt notables. Ja hem assenyalat els interessants treballs d'Itxaso Euba sobre la Vansa i la serra de Cadí i sobre la vall andorrana del Madriu.⁸⁹ Les anàlisis carpològiques també poden aportar dades importants per entendre l'acció antròpica en el passat. Darrerament s'ha fet un estudi de les plantes conreades a Tortosa en l'època islàmica, a partir no sols de la documentació escrita ans també dels re-

88. GALOP (1998); EJARQUE (2009), p. 274.

89. EUBA (2009). Vegeu també MATAMALA, MOLINA, NADAL, PÈLACHS i SORIANO (2005).

sultats d'unes anàlisis carpològiques fetes a partir de restes trobades en diversos jaciments d'època andalusina d'aquesta ciutat.⁹⁰

Els estudis fets dels ossos animals descoberts en les excavacions han aportat molta informació sobre el bestiar en l'edat mitjana. En l'economia rural (i urbana), el pes del bestiar era molt gran. En la baixa edat mitjana coneixem força bé les transformacions que es produïren al paisatge arran de l'augment de la importància de la transhumància de llarg recorregut, entre les planes baixes i les muntanyes sobretot dels Pirineus. També sabem de l'existència de prats de pastura prop de les ciutats, on pasturava el bestiar que servia per abastir de carn les carnisseries urbanes. En l'alta edat mitjana, en canvi, segurament no s'ha cridat prou l'atenció sobre la transcendència que tenia la ramaderia amb relació a l'economia d'alguns pobles d'època visigoda i també d'època andalusina. La proximitat entre alguns jaciments d'aquests períodes i els camins de bestiar és molt significativa, com ja va assenyalar Xavier Eritja fa uns anys, amb relació al *burğ* de secà de Solibernat (Segrià).⁹¹ També és molt il·lustrativa, per exemple, la coincidència entre carrerades o cabaneres i límits municipals actuals, la relació dels jaciments medievals amb espais de pastura (anomenats Sas o Sardera, a prop de Lleida) o bé l'existència de basses per abeurar els animals situades en alguns d'aquests espais de pastura (com el clot d'Unilla –un nom àrab– situat als altiplans o *sasos* que hi ha al nord de Lleida).

Tot i que ara no ens hi volem estendre, hi ha moltes altres tècniques que també poden tenir importància amb vista al coneixement del paisatge pretèrit. El *fieldwalking* és una tècnica tradicional, molt usada sobretot a Anglaterra i a Itàlia, que ha estat, però, molt poc aplicada a les terres catalanes amb relació als períodes medievals.⁹² Una tècnica innovadora és, per exemple, l'OSL Dating (*optically stimulated luminescence dating*), que pot permetre de saber des de quan les pedres d'alguns marges de terrasses han deixat d'estar exposades a l'aire lliure. En resum, tal com s'ha afirmat més amunt, una de les característiques dels estudis d'arqueologia del paisatge és precisament llur interdisciplinarietat.

90. KIRCHNER, VIRGILI i ANTOLÍN (en premsa).

91. ERITJA (1998).

92. Vegeu la síntesi i l'estat de la qüestió de Mark Bowden, que assenyala que el gran *boom* d'aquesta tècnica es va produir els anys setanta i vuitanta del segle passat; BOWDEN (1999), p. 125-128. És especialment interessant l'estudi d'Astill i Davies sobre uns municipis de la Bretanya en què aquesta tècnica de prospecció hi té un pes fonamental (ASTILL i DAVIES 1997).

terisation) anglès, desitjàvem poder penjar aquesta informació a Internet, per tal que hom la pogués consultar d'una manera interactiva.

El fragment que publiquem com a cinquè exemple és un tros del mapa de CPH («Caracterització del Paisatge Històric») de la «Conca de Poblet» (fig. 5). Voldríem destacar sobretot dues de les realitats que hi veiem reflectides: unes terres on el pes del passat romà (i de les seves parcel·lacions) és molt fort i unes terres de conreu que se situen al llarg de les comes o comelles (fondalades amb uns sòls de bona qualitat). Trobem, com a indrets amb una forta presència del parcel·lari romà, les partides del Cornellà (segurament és un nom romà) i dels Prats. Com a testimoni de partides conreades, situades al llarg d'una coma, podem esmentar la de les Coces, la de l'Avellanós i la que hi ha entremig (encara més llarga), que rep el nom –no mencionat en el mapa– de la Coma de Borbó (o Barbó). Cal assenyalar que aquestes comes ja són esmentades com a espais conreats en els darrers segles medievals, encara que, com hem dit, és molt probable que ja fossin treballades durant l'alta edat mitjana.⁹³

7. La toponímia

L'estudi i la interpretació dels topònims ha estat motiu, per part dels estudiosos del nostre passat, de moltes esperances –com assenyàvem més amunt– i alhora ha despertat molts recels per part d'alguns historiadors i sobretot per part dels arqueòlegs. Personalment crec que, malgrat que calgui tenir moltes precaucions, la toponímia ha d'esdevenir una font indispensable a l'hora d'apropar-nos al passat medieval. Els resultats obtinguts, per exemple, amb la realització de l'*Atlas dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)* han estat molt positius i encoratjadors. A nivell europeu també trobem la publicació recent de llibres centrats en l'interès de l'ús de la toponímia en els estudis històrics, que palesen la importància d'aquesta mena de recerques interdisciplinàries. En un volum aparegut recentment sobre la toponímia a l'Anglaterra de l'alta edat mitjana s'assenyala, per exemple, sense cap mena de dubte, «el poder del llenguatge per

93. BOLÒS (2010a), p. 59. En el mapa adjunt, que originalment fou fet a tot color, en passar-lo a blanc i negre s'han perdut alguns detalls i es confonen realitats representades amb colors diversos a l'original. Amb tot, hi resta prou diferenciat el tipus de paisatge «camps amb restes importants de parcel·lació romana» (delimitat per una línia gruixuda) i el tipus «comellar o coma de secà» (amb un color més fosc).

poder entendre les complexitats del paisatge anglosaxó». ⁹⁴ Un altre exemple, també anglès, és l'ús que fa Della Hooke de la toponímia a l'hora d'estudiar la pastura als boscos en l'alta edat mitjana, a Anglaterra. ⁹⁵ Podríem fer esment de molts altres exemples.

Estudi d'un cas: els topònims del comtat de Pallars

En fer l'*Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)* ens adonàrem de la necessitat d'utilitzar els topònims com a font històrica. ⁹⁶ Joan Coromines va trobar al Pallars Sobirà una gran quantitat de noms de lloc que reflectien la pervivència d'una llengua bascoide fins a una data molt propera a l'any 1000. ⁹⁷ Aquest fet té una importància molt notable en els estudis històrics, que va molt més enllà de l'interès purament lingüístic (fig. 6). Gràcies a aquesta aportació, el mapa (fet en aquest atlas editat l'any 2012) d'indrets del comtat pallarès que ja són documentats en època carolíngia conté una gran quantitat d'informació, encara que d'algunes valls de muntanya se n'hagin conservat molt pocs documents d'abans del canvi de mil·lenni (o fins i tot cap).

Si avancem en el nostre raonament, podem afirmar que aquesta riquesa de topònims que sabem que existien fa més de mil anys ens mostra que hi havia una gran quantitat de llocs de poblament, i sobretot demostra l'existència d'un intens aprofitament de les terres forestals i també de les pastures on anava a péixer el bestiar. Tot plegat ens permet d'assegurar que, en l'alta edat mitjana, el Pallars era una comarca densament habitada i altament explotada. Així doncs, l'ús dels estudis sobre la toponímia actual és fonamental en aquestes terres pirinenques a l'hora de conèixer aquests segles altmedievals. I, certament, a part dels noms preromans també existien, ja abans de l'any 1000, tots els noms de lloc creats en època romana, els noms àrabs i una part notable dels topònims romànics (com per exemple Vilesa, de *Vilella*, diminutiu de 'vila', o els Cosos, 'els colls').

94. RYAN (2011), p. 21.

95. HOOKE (2012).

96. BOLÒS i HURTADO (2012).

97. COROMINES (1965), p. 114-121.

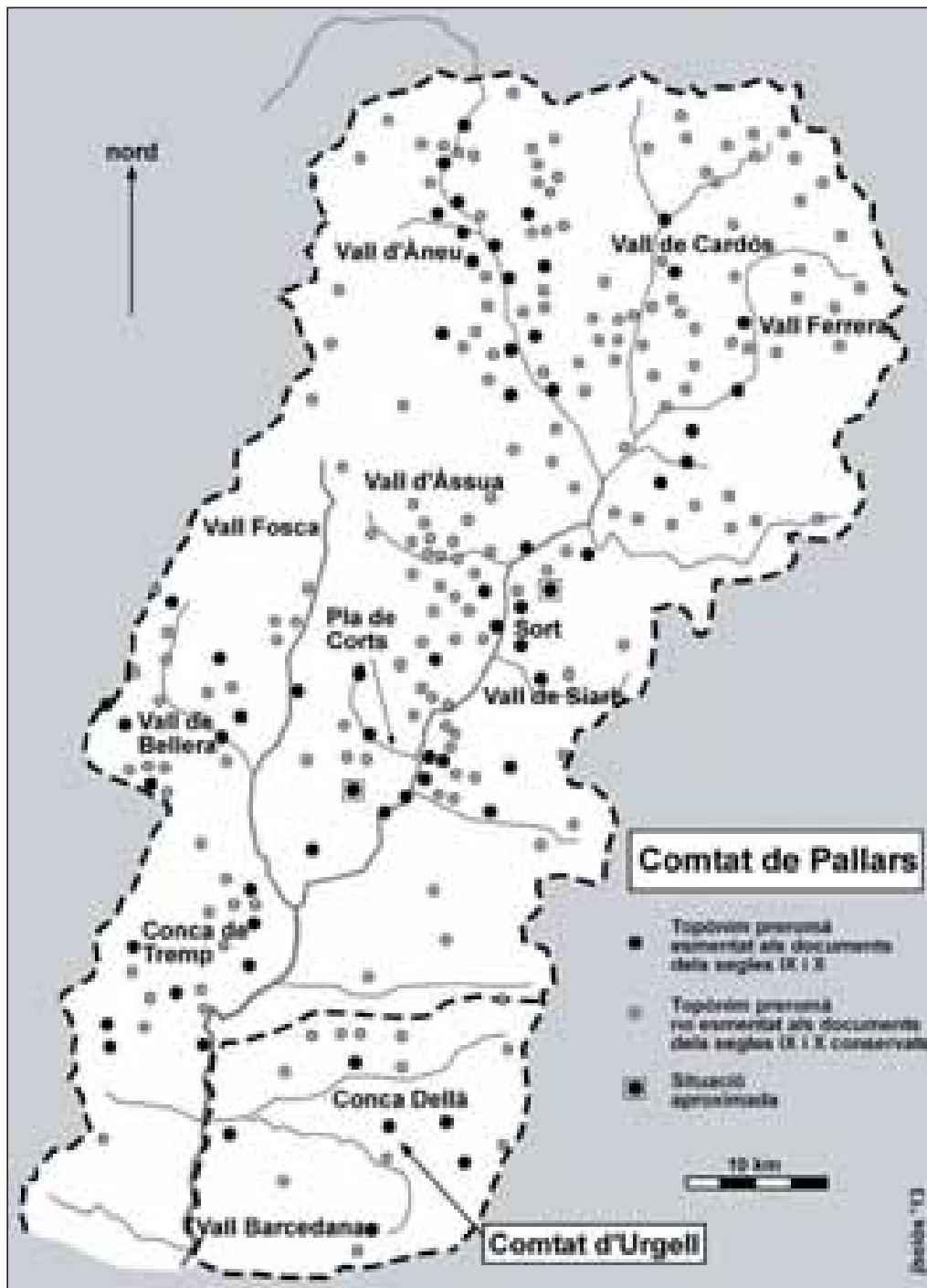

FIGURA 6. Els topònims del Pallars. Tal com assenyalen els lingüistes, els topònims preromans bascoïdes de la comarca del Pallars Sobirà es pogueren crear fins i tot en una data propera a l'any 1000. Els noms de lloc són, per tant, una font històrica a l'hora de conèixer el poblament de l'alta edat mitjana, de la mateixa manera que ho són els documents escrits. En aquest mapa comparem els noms preromans que coneixem a partir dels documents carolingis amb aquells que s'han mantingut vius en la toponímia actual (i que no s'esmenten en els instruments d'abans del canvi de mil·lenni). Mapa: J. Bolòs.

8. *Uns vestigis molt notables del passat*

Alguns components del paisatge o, fins i tot, algunes zones (conreades o ara ermes) han restat molt poc alterats des de fa molts segles i podem considerar que són un vestigi del passat. Si, a causa de llurs característiques, tenen un interès especial és important que es conservin, de la mateix manera que es conservaria un monument o un jaciment. A Anglaterra s'assenyala la importància de valorar aquests *relict landscapes and features*, com per exemple els testimonis fossilitzats d'uns camps vells, que hom intueix que existien sota un parcel·lari de camps més moderns, o com ara uns límits de camps abandonats o bé un poble rònic.⁹⁸ Amb això no volem pas negar que fins i tot un paisatge que pot semblar que ha restat «fossilitzat» en realitat sigui un paisatge que s'ha transformat poc o molt i que s'ha hagut d'adaptar a les necessitats diverses que hi ha hagut en les diferents èpoques.

Als Països Catalans podríem fer esment de molts exemples de paisatges que es poden considerar una relíquia, un vestigi molt poc alterat del paisatge romà, medieval o modern. Podem pensar en un poble de sagrera amb l'església i amb les cases (potser refetes modernament) que l'envolten i que arriben fins al límit de les trenta passes de distància dels murs del temple. Pot ésser també una vilanova que ha guardat el record del seu parcel·lari medieval als terrenys de les cases actuals (encara que segurament hagin estat reconstruïdes els darrers segles). També podem pensar en les hortes dels termes de Montcada i Benifarraig, estudiades acuradament per E. Guinot i F. Esquilache, o en les hortes de Mallorca, estudiades per H. Kirchner.⁹⁹ Eren també una notable relíquia del passat els camps que hi havia al lloc de Tabac (Segrià), que han estat destruïts modernament, i és, així mateix, un *relict landscape* l'horta de Menàrguens (la Noguera), que comentarem en l'exemple adjunt. També han estat estudiats com un preciós vestigi dels temps pretèrits els camps i els marges del poble abandonat de Ropidera (Conflent), que esdevingueren evidents després de l'incendi forestal de l'any 2005.¹⁰⁰ Hi podríem afegir el vessant de vinyes que hi ha davant d'Alaó (Ribagorça), al clot de Vinyer, que ja són esmentades l'any 902 (*Bingerum*), o els camps que hi ha a la serra de Sant Joan, entre Vedrinyans i Er

98. RIPPON (2004), p. 144.

99. GUINOT i ESQUILACHE (2012); KIRCHNER (1997).

100. PASSARRIUS, CATAFAU i MARTZLUFF (2009).

(Alta Cerdanya).¹⁰¹ I encara podríem fer esment del parcel·lari de camps i feixes que envolten alguns masos amb molts segles d'història, com el de les Heures (Berguedà).¹⁰² Seria molt fàcil allargar moltíssim més aquesta llista. Aquests paisatges-vestigi (*relict landscapes*) serveixen per entendre més bé la història del paisatge de tot el territori i són un veritable tresor del nostre patrimoni col·lectiu.

Estudi d'un cas: l'horta de Menàrguens (la Noguera)

En aquest terme de Menàrguens cal distingir un sector de secà d'un sector de regadiu. En el primer, vers l'any 2000, hi va haver una concentració parcel·lària que ha provocat que ara gairebé no resti res del parcel·lari romà o medieval que hi havia hagut. Per contra, la zona de regadiu d'aquest municipi no ha patit gairebé cap canvi en molts segles (fig. 7). Creiem que aquest espai —o almenys una gran part— s'ha mantingut inalterat des de l'edat mitjana.¹⁰³ Potser l'origen d'alguns dels parcel·laris de l'horta podria ésser l'època andalusina, quan es féu la sèquia de Balaguer, encara que és molt més probable que aquestes hortes fetes amb unes llenques tan regulars (on es conreaven cereals!) fossin el resultat d'una reparcel·lació feta arran de la concessió de la carta de poblament de l'any 1163.¹⁰⁴ Algunes altres d'aquestes llenques de terra irrigada que han arribat fins a l'actualitat potser nasqueren com una ampliació esdevinguda als darrers segles medievals o bé ja en època moderna. De fet, si ens ho mirem de prop, hi podem distingir un espai proper a la sèquia de Balaguer (potser les sorts esmentades l'any 1163 i les terres de la quadra de Torrevella) d'uns espais irrigats i parcel·lats que cal relacionar amb la sèquia de Lleida o amb la sèquia anomenada dels Quitis (indret amb un nom àrab on s'han trobat restes d'època romana).

Hi ha altres components al paisatge fluvial que trobem entre la sèquia de Balaguer i el Segre que també cal tenir presents. D'una banda, cal assenyalar l'existència dels sots i de les mitjanes que hi havia fins fa poc a prop del riu (el qual encara l'any 1956, quan es feren les primeres fotografies aèries, tenia un

101. BOLÒS i HURTADO (2012); BOLÒS (en premsa).

102. BOLÒS (2009a), p. 153.

103. BOLÒS i BONALES (en premsa).

104. En aquesta data (any 1163) es donaren unes sorts de terra de regadiu amb unes mides precises (*decem astat in ampla et centum quinquaginta in longo*, potser uns 30 metres per uns 450 metres), fet que fa pensar en una planificació prèvia. BOLÒS i BONALES (en premsa); ALTISENT (1993), doc. 249.

JORDI BOLÒS

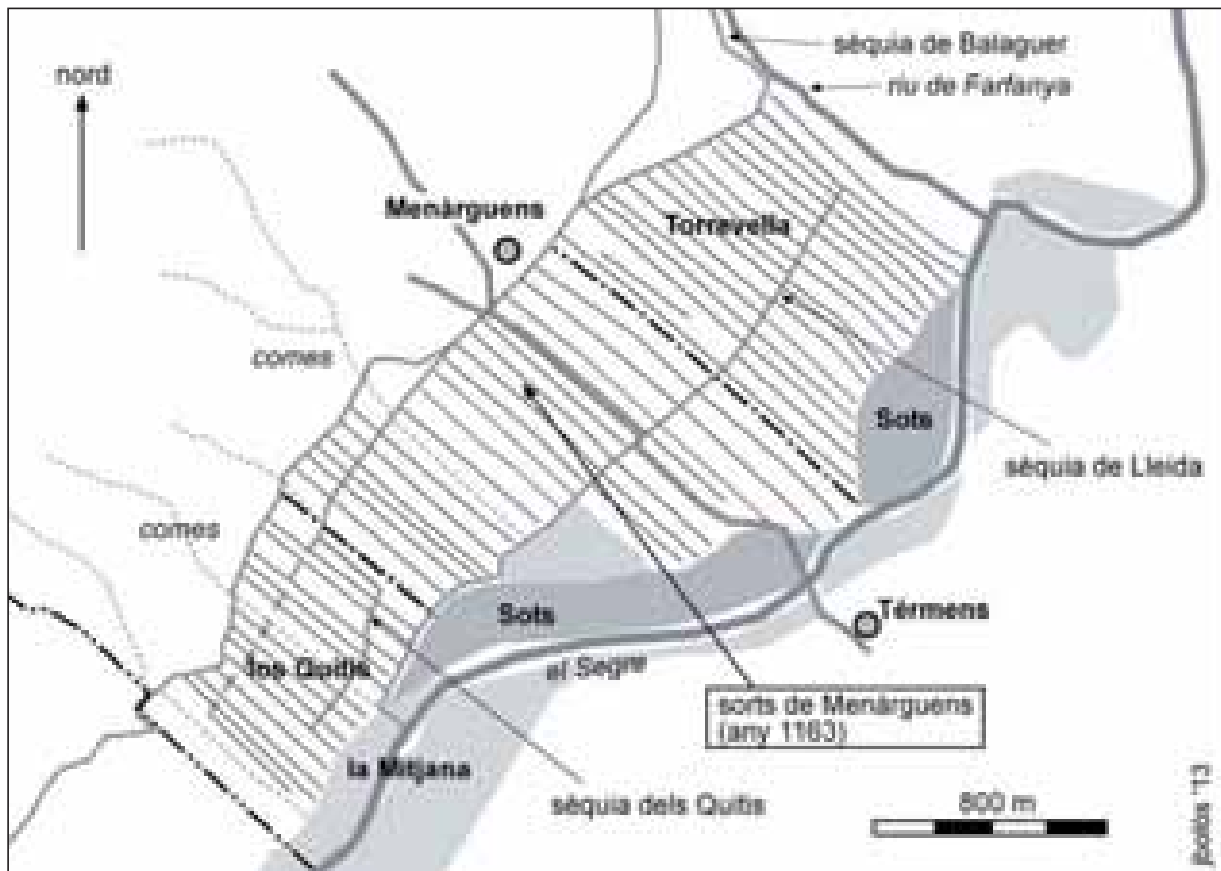
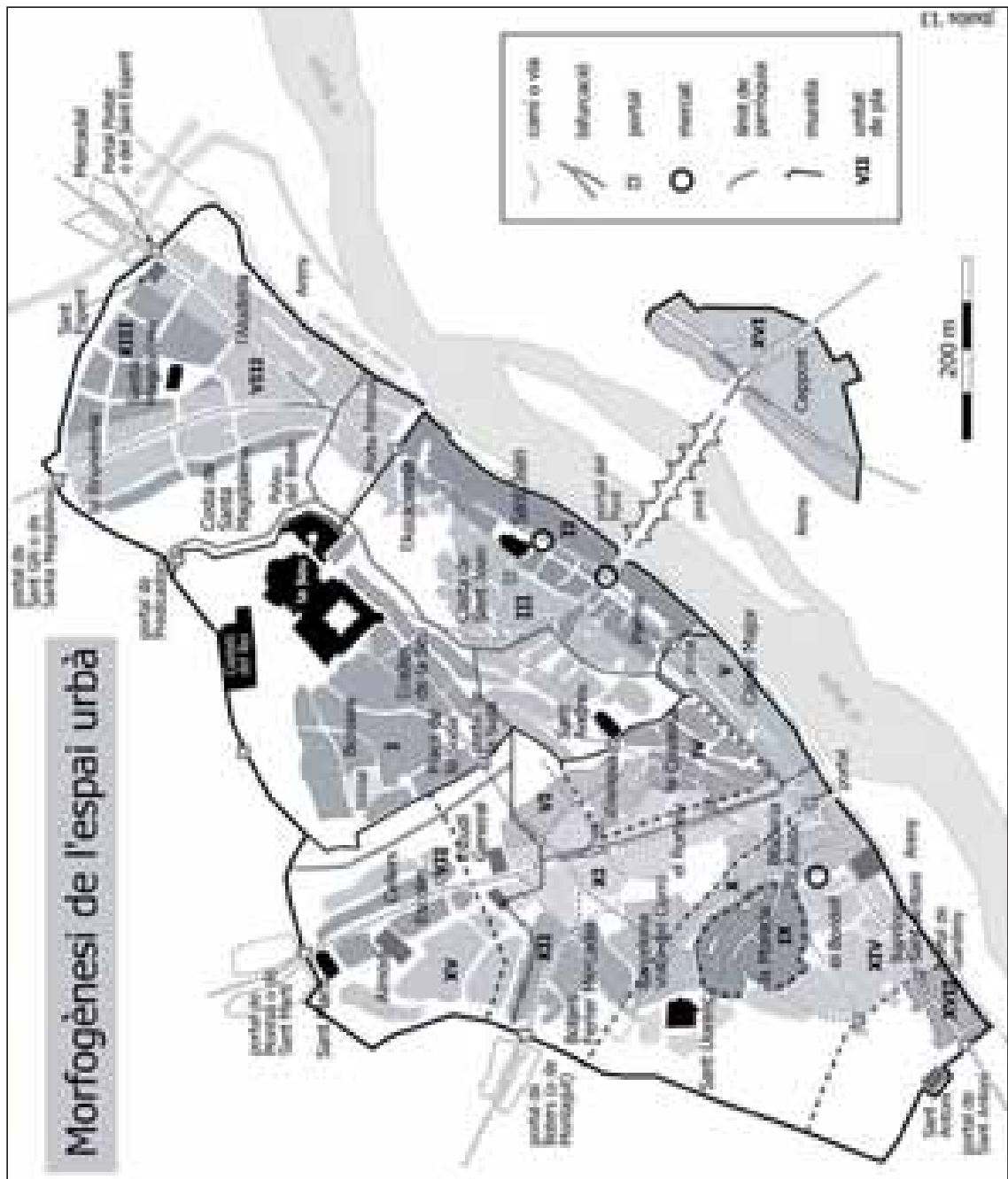

FIGURA 7. L'Horta de Menàrguens (comarca de la Noguera). Una part important d'aquesta horta ha restat fossilitzada al llarg d'almenys els darrers vuit-cents anys. L'espai irrigat, que s'estén entre la sèquia de Balaguer i el Segre, ha perdurat sense gaire canvis al llarg de molts segles, des del moment en què es crearen la sèquia principal i els diferents braços que permeten de regar-lo. Mapa segons J. Bolòs i J. Bonales.

llit molt ample, ple de meandres que podien variar amb el temps); difícilment es podien fer camps o horts en aquests clots amb un mínim de seguretat que no desapareguessin arran de la primera riuada que hi hagués. En segon lloc, hem d'assenyalar l'existència dels cursos d'aigua que venien del Secà (on hi havia algunes comes conreades), d'una manera semblant a allò que trobàvem a Ivars de Noguera (fig. 3). En l'alta edat mitjana potser, en primer lloc, es conrearen els espais propers a aquests diferents rierols o barrancs (les comes) i després es va reorganitzar tot l'espai proper al riu, arran de la construcció de la sèquia de Balaguer. I, en tercer lloc, cal assenyalar l'existència d'un camí que unia els llocs de Menàrguens i Tèrmens, i d'una carrerada o cabanera que travessava aquest espai irrigat, més cap al sud-oest. Aquest espai d'horta del terme municipal de

FIGURA 8. L'urbanisme de Lleida en els darrers segles medievals. En aquest mapa es fa una reconstrucció de la morfogènesi de l'espai urbà lleidatà. S'hi dibuixen les diferents unitats de pla, els principals llocs centrals, el traçat d'antics camins (que esdevingueren carrers) i el de les vies de circulació més importants, les bifurcacions de carrers (sovint reflex d'antigues muralles i portals) i els límits de les paròquies urbanes a la fi de l'edat mitjana. La numeració de les unitats de pla no és pas la mateixa que la que vam publicar l'any 2008. Mapa: J. Bolòs.

Menàrguens, com moltes altres hortes situades al llarg del Segre, de la Noguera Ribagorçana o del Cinca, és un vestigi que ha restat gairebé fossilitzat al llarg d'uns vuit-cents anys.

9. *El paisatge urbà*

De vegades, diferenciar l'estudi d'un poble gran, el d'una vila o el d'una ciutat no té gaire sentit. Molts dels darrers estudis urbanístics agrupen pobles i ciutats. Podem assenyalar diverses aportacions que han establert les bases per als estudis més recents. Si fem un cop d'ull al volum doble dedicat a *Village et ville au Moyen Âge: les dynamiques morphologiques* ens adonarem de la possibilitat d'arribar a comprendre els processos de formació de les diverses viles i ciutats, i de l'interès que té fer-ho. En aquests volums hi veiem descrita d'una manera clara la metodologia aplicada per B. Gauthier, E. Zadora-Rio i H. Galinié a l'hora de fer l'estudi de la morfologia dels espais urbans.¹⁰⁵

Estudi d'un cas: l'urbanisme de Lleida (Segrià)

En fer el llibre *Dins les muralles de la ciutat* vam intentar entendre la morfogènesi de Lleida, després de fer un esforç per tal de reconstruir el parcel·lari que tenia aquesta ciutat en l'edat mitjana; cal tenir present que hi ha algunes zones de la Lleida medieval molt ben conservades i d'altres amb el parcel·lari totalment destruït, sobretot després de les guerres dels segles XVII i XVIII.¹⁰⁶ Amb aquest mapa, que ara publicuem en blanc i negre, preteníem mostrar l'existència de diferents unitats de pla (UP) dins la ciutat (fig. 8). Malgrat que inclogui una proposta cronològica (en la numeració de les UP), és difícil assegurar el procés d'edificació i parcel·lació de cadascuna d'aquestes unitats. Sabem que en època islàmica ja hi havia una suda o alcassaba (unitat I), una medina (unitats II i III), amb una «cuirassa» per poder tenir accés a l'aigua en cas de setge (unitat IV), i diversos ravals (potser UP VII, VIII, IX). Aquesta realitat es consolidà després de la conquesta comtal de l'any 1149. Aleshores, la Cuirassa esdevingué la jueria i es creà una moreria o «vila dels Sarraïns» (unitat IX). A més, després de l'any 1168, amb l'anomenada Constitució Fonamental de l'Església

105. GAUTHIEZ, ZADORA-RIO i GALINIÉ (2003); ZADORA-RIO (2003), p. 19-21.

106. BOLÒS (2008).

de Lleida s'establí l'existència de les sis parròquies situades dins dels murs de la ciutat, que tingueren una gran importància no sols eclesiàstica, ans també en l'organització institucional de l'espai urbà. D'altra banda, en aquest plànol s'han situat els principals recorreguts viaris urbans, que moltes vegades poden recordar antics camins que existien abans de la urbanització d'alguns barris. Per exemple, la bifurcació on naixien els carrers de la Bruneteria i de l'Aluderia (ara carrers de la Magdalena i del Carme) demostra l'existència d'un portal, a partir del qual començaven dos camins que acabaren essent els carrers més importants de la parròquia de Santa Magdalena.

10. *Estudiar un municipi o una comarca. Les síntesis*

En la bibliografia anglesa recent hi trobem un gran nombre de llibres dedicats a l'estudi del paisatge històric d'un territori més o menys ampli, com ara un municipi, una comarca o una regió. Darrerament se n'han editat alguns de molt notables, fets des de perspectives o amb metodologies de vegades força diferents. És excepcional el llibre *Interpreting the English Village*, editat l'any 2013, en què els treballs arqueològics fets al poble de Shapwick tenen un pes molt gran. Fou també notable la recerca que es féu fa uns anys a la contrada on hi havia hagut la granja cistercenca de Roystone.¹⁰⁷ També és molt interessant el volum de Brian K. Roberts sobre els pobles del nord d'Anglaterra entre els anys 900 i 1250, acompanyat d'un gran nombre d'acurats mapes fets d'acord amb la metodologia emprada per aquest geògraf anglès. Mereix, així mateix, ésser mencionat el llibre de S. Rippon *Making Sense of an Historic Landscape*, on s'estudia el paisatge d'un territori del sud-oest anglès, des de moltes perspectives; en aquest volum té una gran importància l'anàlisi de les formes dels camps, dels límits o de la toponímia. Finalment, també es just destacar dos llibres apareguts recentment sobre el Northamptonshire.¹⁰⁸ Tots aquests treballs demostren la solidesa dels estudis que es fan a Anglaterra i la doble cara que tenen moltes d'aquestes recerques sobre el paisatge històric: una d'orientada cap al públic general que s'interessa per aquests temes perquè s'estima el seu país, i una altra d'orientada cap als especialistes universitaris que s'interessen per aquestes re-

107. HODGES (2006).

108. ASTON i GERRARD (2013); ROBERTS (2008); RIPPON (2012); WILLIAMSON, LIDDIARD i PARTIDA (2013); PARTIDA, HALL i FOARD (2013).

cerques per aclarir temes molt específics sobre el passat dels diversos territoris estudiats i sobre les relacions socials i la mentalitat de la gent que hi va viure.¹⁰⁹

Pel que fa als Països Catalans, caldria fer més estudis de municipis o termes pobletans, com el fet a l'horta d'Aldaia, el que es va fer sobre el terme vell de Ropidera o el que J. Bonales i qui signa aquestes pàgines han fet a Menàrguens.¹¹⁰ Així mateix, s'haurien de fer estudis de territoris més amplis que permetessin comparar pobles, contrastar formes de camps, reconstruir xarxes de camins, etc. Finalment, també caldrà plantejar aviat la necessitat de fer estudis temàtics o de síntesi sobre els diversos components del paisatge: els pobles medievals, els camps al llarg dels segles, les vies de comunicació, els límits i els territoris medievals, les esglésies, els castells, els molins o els marges en el paisatge medieval, els boscos i les pastures, etc.

Un darrer aspecte que vull comentar en aquest apartat dedicat a les diverses línies de recerca que s'haurien de potenciar és que hem d'ésser conscients que és important que tots aquests treballs estiguin al servei del país i de la gent que hi viu. Aquestes recerques poden permetre descobrir un patrimoni immens que ara està totalment desprotegit. Un patrimoni de parcel·les de cases i de camps, de camins, de sèquies i àdhuc de límits que tenen molts segles d'història o fins i tot que poden tenir mil·lennis, que són molt poc coneguts i que, per tant, es troben sense cap mena de protecció legal. És per aquest motiu que hem repetit molts cops la necessitat d'estudiar i de valorar el paisatge històric i els seus components com a part del nostre patrimoni col·lectiu. Per això era molt important el projecte PaHisCat, que vam planificar precisament, després de redactar l'any 2008 el *Manifest*, com una eina de recerca i de protecció dels paisatges històrics. Cal tenir també ben present que els jaciments formen part del paisatge històric, però que l'arqueologia del paisatge no és pas l'estudi d'un conjunt de jaciments arqueològics. Més encara. No n'hi ha prou salvant quatre jaciments si després destruïm sense cap remordiment tots els camins i els límits de camps que hi ha

109. És significatiu que un medievalista, historiador del paisatge anglès, com Sam Turner recomani això als arqueogeògrafs francesos: «en tant qu'archéologues du paysage, il faut nous ouvrir à un plus large public, le paysage intéressant des populations très différentes». TURNER (2011), p. 151.

110. ESQUILACHE (2007); PASSARRIUS, CATAFAU i MARTZLUFF (2009); BOLÒS i BONALES (en premsa). Cal assenyalar que als Països Catalans –especialment a les illes Balears, però també al País Valencià i en darrer lloc a Catalunya– ja s'han estudiat uns dos centenars de sistemes hidràulics fins al moment actual.

a llur voltant i que tenen segles i segles d'història. De la mateixa manera, no n'hi ha prou no destruint una església romànica si després tirem a terra totes les cases edificades en el segle xx dins la sagrera, el parcel·lari de la qual, tanmateix, ha restat fossilitzada al llarg de mil anys.

CLOENDA

Les recerques d'arqueologia del paisatge han de perseguir sobretot dues coses. D'una banda, han de permetre conèixer una mica millor com era el territori al llarg dels segles pretèrits, com era la societat i com vivia la gent a les diferents contrades. D'altra banda, han d'esdevenir una eina al servei de la població actual i del país, i han d'aconseguir la revalorització del territori que s'estudia. L'arqueologia del paisatge és una línia de recerca estretament lligada a la història, a l'arqueologia i a la geografia. En els estudis actuals d'arqueologia del paisatge, malgrat que encara hi ha força dubitacions i algunes incerteses, en poc temps s'hi han posat les bases dels futurs coneixements. En no gaires anys s'han fet uns avenços molt notables. Ara coneixem i entenem molt millor com eren els pobles, el poblament, els camps, els camins, les pastures o els boscos en l'edat mitjana. També entenem molt millor les diverses etapes de canvis, les transicions que hi hagué entre el segle vi i el segle xv. Per continuar avançant és molt important poder aplegar els esforços de tots els que ens dediquem a aquests estudis, encara que treballem en centres de recerca diferents i malgrat seguir de vegades tradicions metodològiques diverses.

Voler conèixer com ha canviat el paisatge al llarg de la història moltes vegades és entrar en un camí molt poc fressat, en què encara cal traçar els itineraris que s'han de seguir, contràriament al que s'esdevé en les altres disciplines històriques (com per exemple la paleografia, la numismàtica o àdhuc l'arqueologia). Potser aquest és precisament un dels al·licients més notables que té aquesta nova disciplina. Falten més estudis sobre l'origen dels pobles i de les diverses formes de poblament. Encara hi ha molts dubtes de tipus metodològic que només s'aclariran si s'apleguen els resultats arqueològics i els que provenen de l'anàlisi de les formes que han arribat fins a l'actualitat. Cal aprofundir i ampliar els treballs fets fins ara sobre els camins. Convé creure que les formes dels camps poden ésser estudiades i datades. Només som en el començament d'un llarg recorregut. Serà també molt important entendre la transcendència que va tenir la

JORDI BOLÒS

possibilitat de regar els camps (per exemple, de cereals), en algunes comarques, al llarg de tota la història. Així mateix, cal que continuïn els treballs d'estudi dels espais forestals i dels terrenys dedicats a la pastura, després dels notables resultats assolits aquests darrers anys. I tot això sense oblidar mai la importància de relacionar permanentment tots els components del paisatge, els uns amb els altres.

En els difícils i decisius moments actuals, la història del paisatge ens pot permetre d'entendre més bé el nostre passat. El paisatge present ens recorda la nostra història col·lectiva. Ens obliga a observar i valorar el país que tenim al nostre entorn. El seu estudi ens força a recordar l'esforç que han hagut de fer les generacions que han viscut abans que nosaltres, en uns segles en què hi havia unes relacions socials i unes realitats culturals sovint diverses i molt diferents de les actuals. I, certament no en darrer lloc, els estudis del paisatge històric de Catalunya són inviablès si no coneixem allò que s'està fent a la resta dels Països Catalans, a Occitània i al conjunt del continent europeu.

BIBLIOGRAFIA

- ABBE, J.-L. (2006). *À la conquête des étangs. L'aménagement de l'espace en Languedoc méditerranéen (XIIIe – XVe siècle)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail.
- ALTISENT, A. (1993). *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Vol. 1. Barcelona: Generalitat de Catalunya; Abadia de Poblet.
- ANDREU, J. (2000). *L'Ordinació de Petra, any 1300. Teoria i realitat*. Petra: Ajuntament de Petra.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; PALET, J. M. (2004). *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Salamanca: Universidad de Salamanca.
- ASTILL, G.; DAVIES, W. (1997). *A Breton Landscape*. Londres: UCL Press Limited.
- ASTON, M. (1985). *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology in Local Studies*. Londres: Batsford.
- ASTON, M.; GERRARD, C. (2013). *Interpreting the English Village. Landscape and Community at Shapwick, Somerset*. Oxford: Windgather.
- AVENTÍN, M. (1990). *Vilamajor, 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*. Sabadell: AUSA.

- BADIA, A. M. (1958). «Toponymie de l'acte de reconnaissance de propriété au monastère de Sant Joan de les Abadesses (an 913)». A: *Actes et Mémoires du Cinquième Congrès International de Science Onomastique*. Vol. I. Salamanca, p. 357-375.
- BADIA, A. M. (1961). «L'acte de reconnaissance au monastère de Sant Joan de les Abadesses (an 913) et son importance pour l'onomastique catalane». A: *6 Internationaler Kongreß für Namenforschung*, vol. III. Munic, p. 93-100.
- BALLESTEROS, P. (2010). «La arqueología rural y la construcción de un paisaje agrario medieval: el caso de Galicia». A: KIRCHNER, H. (ed.) (2010). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: BAR International Series 2062, p. 25-39.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; NAVARRO, C. (1996). *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. Granada: El Legado Andalusi.
- BARRAQUÉ, J.-P.; SÉNAC, Ph. (ed.) (2009). *Habitats et peuplement dans les Pyrénées au Moyen âge et à l'époque moderne*. Tolosa de Llenguadoc: CNRS; Université de Toulouse - Le Mirail.
- BARTLETT, R. (2003). *La formación de Europa. Conquista, colonización y cambio cultural, 950-1350*. València: Universitat de València; Universidad de Granada.
- BAUDREU, D. (1986). «Une forme de villages médiévaux concentrés: le cas du Bas-Razès (Aude)». *Archéologie du Midi médiéval* [Carcassona], núm. 4, p. 49-73.
- BEAUMONT JAMES, T.; GERRARD, C. (2007). *Clarendon. Landscape of Kings*. Macclesfield: Windgather.
- BERESFORD, M. W. (1967). *New Towns of the Middle Ages: Town Plantation in England, Wales and Gascony*. Londres.
- BLANCO DE LA LAMA, J. (2002). «Masos i masos grassos a la vall d'Amer (segles XIV-XVI)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 43, p. 29-105.
- BOLÒS, J. (1987). «Fortificacions frontereres situades entre els rius Anoia i Gaià. L'estructuració d'un territori al segle X». A: *Arqueologia medieval española. II Congreso*. Vol. II. Madrid: Comunidad de Madrid, p. 113-122.
- (1991). «Aportacions al coneixement de les vies de comunicació». A: *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*. Vol. I. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 409-436.

-
- (1995). *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*. Barcelona: Curial.
 - (2001). *Cartografia i història medieval*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
 - (ed.) (2002a). *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX)*. Lleida: Universitat de Lleida.
 - (2002b). «Les moulins en Catalogne au Moyen Âge». A: MOUSNIER, M. (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail, p. 53-75.
 - (2002c). «Un territori en temps de guerra». A: Hug Roger III, *senyor en les muntanyes. Procés al darrer comte del Pallars. 1491*. Lleida: Pagès, p. 41-77.
 - (2004). *Els orígens medievals del paisatge català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
 - (2005). «Processos de rompuda i d'ocupació de l'espai a l'època medieval. Alguns exemples catalans». A: CATAFAU, A. *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropriation*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, p. 119-145.
 - (2006). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*. Barcelona: Fundació Noguera.
 - (2007a). «Conèixer el paisatge històric medieval per poder planificar i gestionar el territori». A: J. BOLÒS, J. *Estudiar i gestionar el paisatge històric. Territori i Societat a l'edat mitjana*, IV. Lleida: Universitat de Lleida, p. 145-226.
 - (2007b). «Nous mètodes per a conèixer els camins medievals: la xarxa de vies a la Catalunya Central». A: *El camí de Sant Jaume i Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 49-60.
 - (2008). *Dins les muralles de la ciutat. Carrers i oficis a la Lleida dels segles XIV i XV*. Lleida: Paeria de Lleida; Pagès.
 - (2009a). *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*. Barcelona: Fundació Noguera.
 - (2009b). «Aportació al coneixement de la morfogènesi dels pobles del comtat d'Empúries». A: BOLÒS, J.; VICEDO, E. (ed.). *Poblament, territori i història rural. VI Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 261-284.
 - (2010a). «PaHisCat: un projecte per conèixer el paisatge del passat i per gestionar el país en el futur». A: BOLÒS, J. (ed.). *La caracterització del paisatge*

- històric. Territori i Societat: el paisatge històric*. Vol. 5. Lleida: Universitat de Lleida, p. 41-82.
- (2010b). «Un paisatge complex d'un país molt vell. Els estudis d'història del paisatge per comprendre i valorar el territori». A: BOLÒS, J. (ed.). *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric*. Vol. 5. Lleida: Universitat de Lleida, p. 83-147.
- (2010c). «Cambios y continuidades en el hàbitat de los Pirineos catalanes centrales a lo largo de la alta edad media». A: SÉNAC, Ph. *Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Èbre (VIIe-XIe siècles)*. Tolosa de Llenguadoc: Université Toulouse II - Le Mirail, p. 91-123.
- (2013a). «Pobles de sagrera i pobles castrals: dues realitats enfrontades?». A: MUTGÉ, J; SALICRÚ, R.; VELA, C. (ed.). *La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani. Estudis d'història medieval en homenatge a la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*. Barcelona: CSIC, p. 111-121.
- (2013b). «Els camins a Catalunya en temps de Jaume I». A: FERRER, M. T. (ed.). *Jaume I: commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. 2. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 171-190.
- (en premsa). «Cartografia, paisatge històric i societat a l'alta edat mitjana: l'exemple de la Cerdanya». A: BOLÒS, J. (ed.). *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys, Territori i Societat: el paisatge històric*. Vol. 6. Lleida: Universitat de Lleida.
- BOLÒS, J.; BONALES, J. (en premsa). *Atles Històric de Menàrguens. El paisatge històric d'un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*. Lleida: Ajuntament de Menàrguens; Universitat de Lleida.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V. (2001). *Atles del comtat d'Osona (798-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (2006). *Atles del comtat d'Urgell (v788-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (2009). *Atles dels comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet (759-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (2012). *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- BOLÒS, J.; MORAN, J. (1994). *Repertori d'antropònims catalans (RAC) I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BONALES, J. (2011). *Andorra la Vella sense límits, Història de les afrontacions d'una parròquia del Principat (segles XIII-XXI)*. Andorra: Comú d'Andorra la Vella.

- BONNASSIE, P. (1994). «Les *sagreres* catalanes: la concentration de l'habitat dans le "cercle de paix" des églises (XIe s.)». A: FIXOT, M.; ZADORA-RIO, E. *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 68-79.
- BOONE, J. L. (2009). *Lost Civilization: The Contested Islamic Past in Spain and Portugal*. Londres: Duckworth.
- BOWDEN, M. (1999). *Unraveling the Landscape. An Inquisitive Approach to Archaeology*. Stroud: Tempus.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona: Ajuntament de Girona.
- CANAL, J.; FOCHS, C. (1992-1993). «La despoblació de la vall d'Hostoles entre 1349 i 1486». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 41, p. 77-103.
- CATAFAU, A. (1998). *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e-XVe siècles)*. Perpinyà: Trabucaire; PUP.
- (ed.) (2005). *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropriation*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan.
- CATAFAU, A.; PASSARRIUS, O. (1995-1996). «Laroque-des-Albères de l'Antiquité à la fin du Moyen Âge. Histoire et archéologie du peuplement et de la mise en valeur d'un terroir villageois». *Études roussillonnaises*, vol. 14, p. 7-30.
- CHEVALLIER, R. (2000). *Lecture du temps dans l'espace. Topographie archéologie et historique*. Paris: Picard.
- CHOUQUER, G. (1993): *Entre Bourgogne et Franche-Comté. Histoire d'un paysage de l'époque gauloise à nos jours*. Paris: Errance.
- (2008). *Traité d'archéogéographie. La crise des récits géohistoriques*. Paris: Errance.
- (2011). «Une discipline sans mandat». *Études rurales* [Paris]: *Archéogéographie et disciplines voisines*, núm. 188, p. 181-188. [GONZÁLEZ VILLAESCUSA, G. (ed.)]
- CHOUQUER, G.; WATTEAUX, M. (2013). *L'archéologie des disciplines géohistoriques*. Paris: Errance.
- CLARK, J.; DARLINGTON, J.; FAIRCLOUGH, G. (2004). *Using Historic Landscape Characterisation*. Londres: English Heritage; Lancashire Country Council.
- CONZEN, M. R. G. (1960). *Alnwick, Northumberland. A Study in Town-Plan Analysis*. Londres: The Institute of British Geographers.

- COROMINES, J. (1965). *Estudis de toponímia catalana*. Vol. I. Barcelona: Barcino.
- (1997). *Onomasticon Cataloniae*. Vol. VIII. Barcelona: Curial; La Caixa. (Pel que fa al conjunt de l'obra, 1994-1997.)
- COSGROVE, D. (2006). «Modernity, community and the landscape idea». *Journal of Material Culture*, 11 (1/2), p. 49-66.
- CRAWFORD, O. G. S. (1953). *Archaeology in the Field*. Londres: Phoenix House.
- CURSENTE, B. (1998). *Des maisons et des hommes. La Gascogne médiévale (XIe-XVe siècle)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail.
- EJARQUE, A. (2009): *Génesis y configuración microregional de un paisaje cultural pirenaico de alta montaña durante el Holoceno: estudio polínico y de otros indicadores paleoambientales en el valle del Madriu-Perafita-Claror (Andorra)*. Tesi de doctorat. Tarragona: ICAC; Universitat Rovira i Virgili.
- ERITJA, X. (1996). «Hàbitat i espai ramader a la regió de Lleida (segle XII)». A: BUSQUETA, J. J.; VICEDO, E. (ed.). *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 75-90.
- (1998). *De l'«almunia» a la «turrís»: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida.
- ESQUILACHE, F. (2007): *Història de l'horta d'Aldaia. Construcció i evolució d'un paisatge social*. Aldaia: Ajuntament d'Aldaia.
- ESTEBAN, A. (ed.) (2003). *Los paisajes de Parques Nacionales. La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC - 1955 dC)*. Madrid: Ministerio del Medio Ambiente.
- EUBA, I. (2009): *Explotación de los recursos forestales desde el Neolítico hasta la época moderna en los valles de La Vansa-sierra del Cadí (Alt Urgell) y del Madriu (Andorra). Anàlisis antracològic de estructures altimontanes*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- FABRE, G.; BOURIN, M.; CAILLE, J.; DEBORD, A. (ed.) (1996). *Morphogenèse du village médiéval (IXe-XIIe siècles)*. Montpellier: Association pour la connaissance du patrimoine du Languedoc-Roussillon.
- FAVORY, F. (2012). «Les parcellaires antiques de Gaule médiane et septentrionale». A: CARPENTIER, V.; MARCIGNY, C. (ed.). *Des hommes au champs. Pour une archéologie des espaces ruraux du Néolithique au Moyen Âge*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 111-130.
- FELIU, G. (1989), «Sant Joan de les Abadesses: algunes precisions sobre l'acta judicial del 913 i el poblament de la vall». A: *Homenatge a la memoria del prof. Dr. Emilio Sáez*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 421-434.

- FOLCH, C. (2012). *Els territoris del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI d.C.): organització territorial i arqueologia del poblament*. (Tesi de Doctorat llegida a la Universitat Autònoma de Barcelona.)
- FRANCOVICH, R.; HODGES, R. (2003). *Villa to Village. The Transformation of the Roman Countryside in Italy, c. 400-1000*. Londres: Duckworth.
- FREEDMAN, P. (1993). *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo.
- GAUTHIEZ, B.; ZADORA-RIO, E.; GALINIÉ, H. (2003). *Village et ville au Moyen Âge: les dynamiques morphologiques*. 2 vol. Tours: Presses Universitaires François-Rabelais.
- GALOP, D. (1998). *La forêt, l'homme et le troupeau dans les Pyrénées. 6000 ans d'Histoire de l'environnement entre Garonne et Méditerranée. Contribution palynologique*. Tolosa de Llenguadoc: Geode; Laboratoire d'Ecologie Terrestres; Framespa.
- GEORGES-LEROY, M.; BOCK, J.; DAMBRINE, É.; DUPROUEY, J.L.; GEBHARDT, A.; LAFFITE, J. D. (2012). «Les vestiges gallo-romains conservés dans le massif forestier de Haye (Meurthe-et-Moselle)». A: CARPENTIER, V.; MARCIGNY, C. (ed.). *Des hommes au champs. Pour une archéologie des espaces ruraux du Néolithique au Moyen Âge*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 157-180.
- GIBERT, J. (2012). «L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIII, p. 353-385.
- GIRONELLA, J. M. (2010). *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals i el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera.
- (2013). *La mòlta de cereals i el batanatge de teixits al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí. Finals del segle XIII i primera meitat del XIV*. (Tesi de Doctorat defensada a la Universitat de Barcelona).
- GUINOT, E.; ESQUILACHE, F. (2012). «La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII». *Debates de Arqueología medieval*, núm. 2, p. 229-276.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. (2012 [2011]). «El reconocimiento arqueológico de la islamización. Una mirada desde al-Andalus». A: 711. *Arqueología e historia entre dos mundos*. Vol. 1. Madrid: Museo Arqueológico regional, p. 189-210.

- HIGOUNET, Ch. (1975). *Paysages et villages neufs du Moyen Âge. Recueil d'articles*. Bordeus: Fédération historique du Sud-Ouest. (Els treballs originals havien estat publicats entre els anys 1944 i 1975.)
- HODGES, R. (2006). *Roystone Grange. 6000 Years of a Peakland Landscape*. Stroud: Tempus.
- HOOKE, D. (2012). «“Wealdbæra et Swina Máest”: Word Pasture in Early Medieval England». A: TURNER, S.; SILVESTER, B. *Life in Medieval Landscapes. People and Places in the Middle Ages*. Oxford: Windgather, p. 32-49.
- HOSKINS, W. G. (1982). *Fieldwork in Local History*. Londres: Faber and Faber. (1^a ed.: 1967.)
- (1985). *The Making of the English Landscape*. Londres: Penguin Books. (1^a ed.: 1955; també hi ha una edició de l'any 1977.)
- IZARD, V. (1994). «Cartographie successive des entreprises métallurgiques dans les Pyrénées nord-catalanes; support préliminaire à l'étude éco-historique des forêts charbonnées». *Archéologie du Midi médiéval*, 12, p. 115-129.
- KLÁPŠTĚ, J.; SOMMER, P. (ed.) (2009). *Medieval Rural Settlement in Marginal Landscapes. Ruralia VII*. Turnhout: Brepols.
- KOTARBA, J. (2007). «Les sites d'époque wisigothique de la ligne LGV. Apports et limites pour les études d'occupation du sol de la plaine du Roussillon». *Domitia*, 8-9, p. 43-70.
- KIRCHNER, H. (1997). *La construcció de l'espai pagès a Mayūrqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- (ed.) (2010). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: BAR (International Series; 2062).
- KIRCHNER, H.; VIRGILI, A.; ANTOLIN, F. (en premsa). «Documentación escrita, parcelarios y carpología para la reconstrucción de un espacio de cultivo urbano en al-Andalus: Madina Turtusa (Tortosa) antes de 1148». *Historia Agraria* (en curs de publicació).
- KREMER, D. (1974). «Zur Urkunde a. 913 des Archivo Condal in Barcelona». *Beiträge zur Namenforschung Neue Folge*, 9, p. 1-82.
- LAVIGNE, C. (2002). *Essai sur la planification agraire au Moyen Âge. Les paysages neufs de la Gascogne médiévale (XIIIe-XIVe siècles)*. Bordeus: Ausonius.
- LEWIS, C.; MITCHELL-FOX, P.; DYER, C. (1997). *Village, Hamlet and Field. Changing medieval settlements in central England*. Manchester: Manchester University Press.

- LÓPEZ QUIROGA, J. (2009). *Arqueología del hábitat rural en la Península Ibérica (siglos V-X)*. Madrid: La Ergástula.
- MALPICA, A. (2009). «El estudio del paisaje y la práctica de la arqueología del paisaje en el antiguo reino de Granada». A: MALPICA, A. (ed.) *Anàlisis de los paisajes históricos. De al-Andalus a la sociedad feudal*. Granada: Alhulia, p. 15-36.
- Manifest (2010). «Manifest per a l'estudi i la conservació del paisatge històric a Catalunya i a la resta d'Europa». A: BOLÒS, J. (ed.). *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric*. Vol. 5. Lleida: Universitat de Lleida, p. 185-194.
- MARTÍ, R. (1988). «L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals». *Faventia*, núm. 10/1/2, p. 153-182.
- MATAMALA, N.; MOLINA, D.; NADAL, J.; PÈLACHS, A.; SORIANO, J. M. (2005). «Estudi de les dinàmiques del paisatge en zones de muntanya: una proposta metodològica». A: RIERA MORA, S.; BRUGUERS, R. J. (ed.) (2005). *Una aproximació transdisciplinària a 8.000 anys d'història dels usos del sòl*. Barcelona: Universitat de Barcelona; SERP, p. 87-97.
- MOIX, E. (2010). «Excavació arqueològica a la necròpolis de Palau de l'Abat (Vila-sacra, Alt Empordà)». *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Arbúcies, p. 511-515.
- MONJO, M. (2004). *Sarraïns sota el domini feudal. La Baronia d'Aitona al segle XV*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- MUNTANER, C. (2013). *Terra de masos, vila de mar. Vida, economia i territori al castell de Sitges i el seu terme entre els segles XIV i XV (1342-1418)*. (Tesi de Doctorat. Barcelona: Universitat de Barcelona).
- OOSTHUIZEN, S. (2013). *Tradition and Transformation in Anglo-Saxon England*. Londres: Bloomsbury.
- PALET, J. M. (1997). *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i altmedieval. Segles II-I aC – X-XI dC*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- (1999-2000). «Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos». A: BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. (ed.). *Territori i societat a l'edat mitjana*. Vol. 3, p. 75-110.
- (2003). «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic». A: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 211-229.

- PALET, J. M. i GURT, J. M. (1998). «Aménagement et drainage des zones humides du littoral emporitain (Catalogne): une lecture diachronique des structures agraires antiques». *Méditerranée*, 4, p. 41-48.
- PARTIDA, T.; HALL, D.; FOARD, G. (2013). *An Atlas of Northamptonshire. The Medieval and Early-Modern Landscape*. Oxford: Oxbow Books.
- PASSARRIUS, O., CATAFAU, A. i MARTZLUFF, M. (dir.) (2009). *Archéologie d'une montagne brûlée. Massif de Rodès, Pyrénées-Orientales*, Perpinyà: Trabucaire; Conseil Général des Pyrénées-Orientales.
- PATITUCCI UGGERI, S. (ed.) (2007). *Archeologia del paesaggio medievale. Studi in memoria di Riccardo Francovich*. Borgo San Lorenzo: All'Insegna del Giglio.
- PÈLACHS, A.; SORIANO, J. M.; NADAL, J.; MOLINA, D.; CUNILL, R. (2008). «Geohistoria de la relación entre la sociedad y el medio natural a través del estudio forestal: la Vallferrera y la Coma de Burg (Pallars Sobirà, Lleida, Pirineos)». A: GARRABOU, R; NAREDO, J. M. (ed.). *El paisaje en perspectiva histórica: formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 137-162.
- PLADEVALL, A. (1995): *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle XVIII*, Eumo i Ajuntament de Taradell, Vic.
- QUIRÓS, J. A. (2011). «Los paisajes altomedievales en el País Vasco, 500-900. De la desarticulación territorial a la emergencia de los condados». A: QUIRÓS, J. A. *Vasconia en la Alta Edad Media, 450-1000. Poderes y comunidades rurales en el Norte Peninsular*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea, p. 29-54.
- RENDU, C. (1987). «Quelques jalons pour une histoire des forêts en Cerdagne: le massif d'Osseja entre 1030 et 1430». A: *Études roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich – Estudis rossellonesos dedicats a en Pere Ponsich*. Perpinyà: Le Publicateur, p. 245-251.
- (2003). *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*. Perpinyà: Trabucaire.
- RIERA MORA, S.; BRUGUERS, R. J. (ed.) (2005). *Una aproximació transdisciplinària a 8.000 anys d'història dels usos del sòl*. Barcelona: Universitat de Barcelona; SERP.
- RIERA MORA, S.; PALET, J. M. (2008). «Una aproximación multidisciplinar a la historia del paisaje mediterráneo: La evolución de los sistemas de terrazas con muros de piedra seca en la sierra de Marina (Badalona, Llano de Bar-

JORDI BOLÒS

- celona)». A: GARRABOU, R; NAREDO, J. M. (ed.). *El paisaje en perspectiva histórica: formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 47-90.
- RIPPON, S. (2004). *Historic Landscape Analysis: Deciphering the countryside*. York: Council for British Archaeology.
- (2012). *Making Sense of an Historic Landscape*. Oxford: Oxford University Press.
- RIPPON, S.; CLAUGHTON, P.; SMART, C. (2009). *Mining in a medieval Landscape. The Royal Silver Mines of the Tamar Valley*. Exeter: University of Exeter Press.
- ROBERTS, B. K. (2008). *Landscapes, Documents and Maps. Villages in Northern England and Beyond, AD 900-1250*. Oxford: Oxbow Books.
- ROIG, J. (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)». A: QUIRÓS CASTILLO, J. A. (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europa*. Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 207-251.
- ROWLEY, T. (2001). *The Welsh Border. Archaeology, History and Landscape*. Stroud: Tempus. (1ª ed.: 1986.)
- RYAN, M. J. (2011). «Place-Names, Language and the Anglo-Saxon Landscape: An Introduction». A: HIGHAM, N. J.; RYAN, M. J. *Place-Names, Language and the Anglo-Saxon Landscape*. Woodbridge: The Boydell Press, p. 1-21.
- SABATÉ, F.; BRUFAL, J. (ed.). *Els espais de secà. IV Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*. Lleida: Pagès.
- SANCHO, M. (1999). *Homes, fargues, ferro i foc. Arqueologia i documentació per a l'estudi de la producció de ferro en època medieval: les fargues dels segles IX-XIII al sud del Pirineu català*. Barcelona: Enginyers Industrials de Catalunya; Marcombo.
- SCHNEIDER, L. (2005). «Dynamiques spatiales et transformations de l'habitat en Languedoc méditerranéen durant le Haut Moyen Âge (VI-IXe s.)». A: BROGIOLO, G. P; CHAVARRIA ARNAU, A.; VALENTI, M. (ed.). *Dopo la fine delle ville: la campagna dal VI al IX secolo*. Màntua: SAP, p. 287-312.
- SÉNAC, Ph. (2006). «Stratigraphie du peuplement musulman au nord de l'Ebre (VIIIe-XIe siècles)». A: SÉNAC, Ph. *De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*. Tolosa de Llenguadoc: Université Toulouse II - Le Mirail, p. 61-73.
- SOL, R.; TORRES, C. (1974). *Historia de un canal: 1147-1974*. Lleida.

- TORRÓ, J. (1999). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Universitat de València.
- (2007). «Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana». A: BOLÒS, J. (ed.). *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval. Territori i Societat a l'edat mitjana*. Vol. 4. Lleida: Universitat de Lleida, p. 81-143.
- (2010). «Tierras ganadas. Aterrazamientos de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano». A: KIRCHNER, H. (ed.) (2010). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: Archaeopress (BAR International Series, 2062), p. 157-172.
- TURNER, S. (2006). *Making a Christian Landscape. The countryside in early medieval Cornwall, Devon and Wessex*. Exeter: University of Exeter Press.
- (2007). *Ancient Country: the Historic Character of Rural Devon. A report on the Devon Historic Landscape Characterisation Project*. Exeter: Devon Archaeological Society.
- (2010) «Caracterització del paisatge històric: una introducció als mètodes i aplicacions per a la recerca històrica». A: BOLÒS, J. (ed.). *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric, V*. Lleida: Universitat de Lleida, p. 349-370.
- (2011) «Paysages et relations: Archéologie, Géographie, Archéogéographie». *Études rurales* [París]: *Archéogéographie et disciplines voisines*, núm. 188, p. 143-154. [GONZÁLEZ VILLAESCUSA, G. (ed.)]
- UTRILLA, J. F.; NAVARRO, G. (ed.) (2010). *Espacios de montaña: las relaciones transpirenaicas en la Edad Media*. Saragossa: Universidad de Zaragoza; Resopyr.
- VALÉRIAN, D. (ed.) (2011). *Islamisation et arabisation de l'Occident musulman médiéval (VIIe-XIIe siècle)*. París: Publications de la Sorbonne.
- VERHULST, A. (1995). *Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest*. Turnhout: Brepols.
- VICEDO, E.; BOLÒS, J.; OLARIETA, J. R.; ALDOMÀ, I.; ARAN, M. (2013). *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*. Lleida: Ajuntament de Torrefarrera; Pagès.
- WICKHAM, C. (2008). *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*. Barcelona: Crítica.

JORDI BOLÒS

- WILLIAMSON, T.; LIDDIARD, R.; PARTIDA, T. (2013). *Champion. The Making and Unmaking of the English Midland Landscape*. Liverpool: Liverpool University Press.
- WHYTE, I. D.; WINCHESTER, J. L. (ed.) (2004). *Society, Landscape and Environment in Upland Britain*. Birmingham: Society for Landscape Studies.
- WHYTE, I.; WHYTE, K. (1991). *The changing scottish Landscape, 1500-1800*. Londres: Routledge.
- ZADORA-RIO, E. (2003). «Les approches morphologiques des agglomérations: essai d'historiographie». A: GAUTHIEZ, B.; ZADORA-RIO, E.; GALINIÉ, H. (ed.). *Village et ville au Moyen Âge: les dynamiques morphologiques*. 2 vol. Tours: Presses Universitaires François-Rabelais, p. 13-27.